

Дж. КОНРАД

КІНЕЦЬ НЕВОЛІ

Переклад з англ. мови і передмова

М. КАЛИНОВИЧА

С Л О В О

Київськ. Окрліт № 2996.
Держтрест «Київ Друк»,
1-ша фото-літо друкарня
Зам. № 2117—3.000

ПЕРЕДМОВА.

У повісті «Кінець Неволі»¹ зібрані, мов у фокусі, такі риси, що найбільше характеризують творчість Джозефа Конрада.

Перш за все—своєю основною темою оповідання про загибель капітана Уоллея наближається до кращих Конрадових романів. Як в «Олмейровій Примсі», «Вигнанці Островів», «Лорді Джімі», як у «Тайному Агенті», «Перемозі» або «Визволенні»,— беручи лиш найвидатніші Конрадові твори,—так і в «Кінці Неволі» примха випадку трощить і валить життя героя. Доля довгий час сприяла капітанові Уоллею. Правда, не потішила вона його ні сьома синами, ні трьома дочками, як літературного його предка—багатострадального Іова, і не намножила йому багатьох тисяч верблюдів та дрібної худоби, ні волів, ні ослиць, ані численної челяді. Проте, вона так само дала йому поспіх в усьому, шляхетну вдачу, добру славу серед людей і щире богобоязне серце.

¹ „Кінець Неволі“ (The End of the Tether) ввіходить третьою і останньою ланкою у склад збірника „Молодість“ (Youth), сьомої за хронологічним порядком книжки Дж. Конрада, що з'явилася друком у 1902 році. присвятив Конрад цей збірник своїй дружині. Загальний нарис життя і творчости великого англійського письменника читач знайде в моїй передмові до книжки: Джозеф Конрад. Аванпост Прогресу. В-тво „Слово“. Київ, 1926.

Життя його вже йшло з гори, коли його зрадила підступна фортуна. Але він змагався до кінця і до останнього подиху не пустив із рук зброї. З неменшою напруженістю, ніж у «Лорді Джімі»,—найяскравішому з усіх своїх творів, де за сюжет узято поєдинок непереможної волі з невблаганною ворожою силою,—тільки ще й з глибокою, взагалі, мало йому властивою, сумною ніжністю,—стежить Конрад у «Кінці Неволі» за трагічною агонією свого старого героя.

Далі—в «Кінці Неволі» порушено ту проблему, що про неї за три роки перед смертю сам Конрад висловився так: «усе своє життя я надзвичайно цікавився відносинами батька до дочки». Ці його слова переказує в спогадах про свою зустріч з ним на курорті в Аяччо, взимку 1921 року, французький драматург Анрі Ленорман. Він кілька раз мав нагоду розмовляти з хворим письменником на літературні теми, і наведене випадкове Конрадове зауваження природньо звернуло розмову на «Олмейрову Примху»,—первісток Джозефа Конрада, де головні вчинки героя так само, як і його катастрофу, викликає великою мірою відношення його до дочки. Ленорман запитав Конрада, чи не хотів він навіяти читачеві думку, що занепад Олмейра має бути складений на несвідому пристрасть бідолашного самотнього вигнанця до своєї дочки, на кровозмісну ніжність, приховану під личиною батьківської любови. Конрад заперечив існування такого почуття у свого героя. Коли ж Ленорман відзначив ті місця роману, що підказали йому таке тлумачення, то Конрад замовк, явно збентежений,—підкреслює багатозначно захоплений фрейдізмом Ленорман,—і потім звів мову на інше. Нема підстав не йняти віри авторові цих спогадів, але не можна та-

кож, не повіривши і прямому запереченню Конрада, надавати таємного сенсу його «збентеженому мовчанню», тим більше, що ті місця «Олмейрової Примхи», на які посилається Ленорман, зовсім не обов'язково розуміти так, як він їх розуміє. Проте, підвищений інтерес Конрада до відносин батька до дочки доводить уся його творчість. Олмейр і Ніна, Джекобус і Аліса в «Усмішці Фортуни», сліпий Карвіль і Бессі в оповіданні «Завтра», бездітний «цар морів» — Том Лінгард з тої ж «Олмейрової Примхи», з «Вигнанця Островів» та «Визволення» і його вихованки,—усі ці пари батьків і дочок чи приймачок, здебільшого зв'язані безмірною батьківською любов'ю, не відступають у тінь перед іншими улюбленими Конрадовими персонажами, і поміж ними капітанові Уоллею та його Айві з неменшим правом, ніж Олмейрові з дочкою, належить перше місце.

Нарешті—дія в «Кінці Неволі» відбувається ввесь час у найзвичайнішій для Конрада обставі, під тими широтами, де він майже десять літ плавав моряком, і які потім, зрікшись назавжди морської кар'єри, брав раз-у-раз за тло для своїх творів: на судні, в Південних Морях. Хоч як це дивно, але ніхто, навіть з англійських письменників, не перевершив занглізованого поляка Конрада, що тільки на шіснадцятomu році побачив уперше море, майстерністю зображення морського побуту. Конрад не кокетує отими пам'ятними нам з дитинства і милими нашому серцю фок-грот-бізань-щоглами та іншою язиколомною морською термінологією, він не виводить на своє небо опівнічного місяця сяяти нарочитим сяйвом на срібні вітрила, на бліду перлисту піну, на замислену на кормі самотню людську постать, а настирливих знаків оклику він ніби й не знав ніколи. Проте, його море не

виходить із пам'яті і пароплавів його та вітрильників не можна забути. Ми бачимо їх у густій завісі вранішнього туману, і на чорному люстрі нічної погожі рівняви моря, і кинутими геть на поталу шаленій спеці тропічного полудня; ми стежимо за їх ліхтарями, червоним, зеленим та білим, на рейдах, на залучинах рік, на темних просторищах обрію; ми чуємо скрегіт їх якорів, рип їхніх трапів. Тонни криці, стоси дерева, паки клоччя, спритні зашкарублі руки,—і тіло судна готове. Але Конрад у свої кораблі вдихнув і живого дихання. То до їх тремтіння, мов до прискореного пульсу, тригожно дослухаються вахтові в грізний час небезпеки, то вони голосами команди відповідають зойком на зойк шторму. Скільки славетних імен! Скільки імен сумних!—«Нянь-Шан», «Нарцис», «Блискавка», «Патна», «Юдея». Але між ними нема сумнішого за ймення «Софали», останнього судна, яким командував капітан Уоллей. Конрад не віддав спорохнілу «Софалу» на спробу тайфунам, ні всякій напасті кругосвітніх рейсів. Він призначив їй мандрувати вгору і вниз спокійною Малайською протокою, від бухти до бухти, від річки до річки, вганяючи за дрібним вантажем, увесь час недалеко берега, повз ліси, багнища, гирла, повз міста і села старої землі. Великий майстер пейзажу, Конрад з незрівняною чіткістю тих давніх безименних гравєрів, що прикрашали колись літературу подорожів в екзотичні країни, змалював у своїй повісті дику красу цього узбережжя. Така бездоганна графіка, як опис архіпелагу Пангу або ріки та селища Бату-Беру, не часто зустрічається і в його самого. Проти свого звичаю, він розгорнув у «Кінці Неволі» і панораму східнього колоніального міста, в пишних барвах

тубільного вбрання, в золоті і пурпурі вечірньої заграви.

Можливо, читач кине Конрадові, що на портрет судновласника Массі витрачено дуже багато вугля та сажі, що честолюбний Стерн часом скидається на театрального злодія, що розчарований містер Фан Вейк вийшов не зовсім по заслuzі рожевий, а капітан Уоллей занадто трагічний. Мабуть, що це й правда. Але, не забуваймо, Конрад—романтик, романтичне ж мистецтво завжди мало у своєму реквізиті і добрі запаси гриму і трагічні маски. В усякому разі я певен, що останні сторінки «Кінця Неволі» зворушать кожного. А якщо кому випаде дочитати цю повість похмурого сірого дня, то, може, і він, як Айві, одержавши листа від батька, спиниться біля вікна і обведе порожнім поглядом брудну стіну, мокрий паркан, чи що там буде перед його очима.

М. К.

КІНЕЦЬ НЕВОЛІ

I.

Ще довго після того, як пароплав «Софала», змінивши курс, повернув до суходолу, низький багnistий берег здавався тільки темною плямою по той бік осяйної стяги. Пекуче сонячне проміння падало на спокійне море і немов розбивалось об його діамантову поверхню на мерехтливий порошок, на огняне марево, що сліпило очі і втомлювало мізок мінющим своїм блиском.

Капітан Уоллей не дивився на берег, ані на море. Коли його серанг¹, наблизившись до просторого тростяного крісла, де він сидів, сказав йому стиха, що треба змінити курс, він відразу звівся на ноги і стояв, обличчям наперед, доки ніс його судна окреслював чверть кола. Він не вимовив ні слова, не звелів навіть закріпити стерно. Серанг, підстаркуватий спритний маленький малаєць, з дуже темною шкурою, сам дав пошепки стерничому наказу. І тоді капітан Уоллей знову сів повільно у крісло, на капітанському містку, і втупив очі в палубу проміж своїми ногами.

На цьому морському шляху не сподівався він побачити нічого нового. Він плавав уздовж цих берегів останні три роки. Від Низького

Рогу до Малантана було п'ятдесят миль,— шість годин дороги старій суднині—за припливу, і сім годин—під час відпливу. Потім пароплав брався до суходолу, і помалу вимальовувалися на небі три високі і стрункі пальми. Розкуйовдженими своїми верхами вони нахилились одна до одної, неначе критикуючи конфіденційно нетрі темних мангровій. «Софала» плила навскіс до берега, і певного часу спалахувало на тьмяній пасмузі побережжя кілька блискучих заломів—повноводе гирло ріки. Рудою рідиною, де на три чверти було води, а на одну чверть чорної землі, геть та геть поміж низькими берегами,—на три чверти з чорної землі і на чверть із солонуватої води,—пробивалась устріч течії «Софала». Це робила вона вже сім літ, коли не більше, ще задовго перед тим як довідався капітан Уоллей про її існування, ще коли він і гадки такої не мав, що візьме участь у незмінних її подорожах. Старе судно, напевно, краще знало свою путь, аніж його екіпаж, бо команда мінялася; краще за вірного серанга, якого взяв собі капітан на помічника з свого останнього корабля; краще за нього самого, що був капітаном на «Софалі» лише три останні роки. На «Софалу» завжди можна було звіритися в дорозі. Її компаси ніколи не псувались. З нею не було жадного клопоту, так наче похилий вік наділив її знанням, мудрістю та непохитністю. Приставала вона до берега в певному місці, певного часу, майже хвилина в хвилину. Коли капітан сидів понурившись на містку або лежав безсонний у ліж-

ку, він міг будь-якої хвилини, знаючи день і час, точно визначити, де саме пробуває тепер судно. Знав він добре і ці одноманітні мандри дрібних крамарів-корабельників угору і вниз по Протоці², знав розпорядок і методу торгівлі, знав людей. Перша зупинка була в Ма-лацці удень, а присмерком судно рушало в до-рогу, щоб перетяти цей великий шлях Дале-кого Сходу, залишаючи позад себе простий фосфоричний слід. Темрява і переблиск води, ясні зорі на чорному небі, коли-не-коли вогні європейського пароплава, який прямує сере-диною протоки, іноді униклива тінь тубіль-ного корабля з рогожаними вітрилами, що тріпотять безгучно в повітрі, а вдень, по дру-гий бік, не щезає з очей низький берег. Опів-дні витають три пальми—признака другої зу-пинки, при березі дрімливої ріки. Живе там одним-один білий—молодий відслужений мо-ряк, і з ним під час своїх незліченних подоро-жів капітан заприязнився. Ще шістдесят миль, і знову пристань, у глибокій бухті, а на бе-резі тільки й є два будинки. Отак прямуючи, кидаючи подекуди якір, підбираючи вантаж на зупинках і пропливши наостанку сотню миль серед лабіринту острівців, підходить «Софала» до великого тубільного міста, край-нього пункту свого рейсу. Там старе судно відпочиває три дні, і потім капітан подається назад, бачить ті самі береги в поворотному на-прямку, чує ті самі голоси на тих самих міс-цях і нарешті повертається до того порту, де зареєстрована «Софала». У цьому порту, на великім шляху на Схід, пароплав стоятиме на

якорі майже навпроти великої кам'яниці— портової управи, доки знову не вирушить у ту саму путь, роблячи 1600 миль за тридцять день. Не дуже-то розгонисте життя капітанові Уоллею, Генрі Уоллею, інакше «Очайдушному Гаррі», Уоллею з «Кондора»,—прославленого, свого часу, кліпера. Ні, не цікаве це життя для людини, що служила у славетних фірмах, плавала на славетних вітрильниках (і декотрі з них були її власні), для людини, що відбувала славетні рейси, відкривала нові шляхи і нові торгові пункти, плавала в недосліджених просторах Південних Морів і бачила схід сонця на незанотованих на картах островах. П'ятдесят років на морі, і сорок, зокрема,—на Сході («не поганий моряцький стаж», говорив він посміхаючись) зробили його ім'я почесно відомим цілому поколінню судновласників і купців в усіх портах від Бомбею до роздоріжжя Сходу і Заходу—берегів обох Америк. Його славу відзначено навіть, не дуже широко, та досить виразно, на адміралтейських картах. Хіба немає отам десь між Австралією і Китаєм острова Уоллея і рифа Кондора? На цю небезпечну коралеву скелю наскочив був знаменитий кліпер, і три дні капітан і команда скидали одною рукою вантаж за борт, а другою—відбивалися від озброєної флотилії дикунів. На ту пору ні острова, ні рифа на картах не існувало. Згодом офіцери парового його королівської величності судна «Стрілець» здобули наказ дослідити нову путь і, назвавши острів і риф цими йменнями, віддали належне заповзяттю людини і витри-

валості корабля. А до того, кожний, кому це цікаво, може побачити, що в «Загальному Покажчикові», том II, стор. 410,—опис перегону Малоту або Уоллея починається словами: «Цю зручну путь відкрив, р. 1850, Уоллей, капітан корабля «Кондор» то-що, і кінчиться щирою порадою плисти цією дорогою всім тим суднам, що вирушають з китайських портів на південь будь-якого з п'яти місяців від грудня по квітень включно.

То був найчистіший прибуток, що перепав йому від життя. Цієї слави ніхто не міг украсти в його: Прориття Суеського каналу, мов прорив греблі, відкрило дорогу на Схід силі нових кораблів, новим людям, новим методам торгівлі. Змінилися на вигляд Східні Моря, змінився самий дух життя, і новій генерації моряків уже був ні до чого досвід капітана Уоллея.

За тої давнини через його руки перейшло чимало тисяч фунтів—хазяйських і його власних грошей. Він служив вірою й правдою судновласникам, фрахтівникам і страховим товариствам, хоч їх інтереси не завжди збігалися. Він не загубив жадного судна, не пішов на жадну сумнівну угоду. Він дуже зажився на світі, і наостанку пережив ті умови, що дали його імені славу. Він поховав свою жінку (у Печілійській затоці), віддав дочку свою за чоловіка, на якому спинилась вона невдалим вибором, і втратив свою більше ніж заможність, коли збанкрутувало відоме Траванкорсько-Деканське банкірське товариство, струсонувши, мов землетрус, увесь Схід своїм падінням. І було капітанові Уоллею шістдесят п'ять років.

II.

Він легко ніс свій вік і зубожіння свого не стидався. Не він один вірив у тривалість банкірського товариства. Люди тямущі на фінансових справах не менше, ніж він тямить на пароплаванні, визнавали, що капітал покладено до надійного банку, і самі втратили багачко грошей під час великого краху. Тільки їм було різниці поміж їм і ними, що він утратив усе чисто. Дещо, зрештою, йому лишилося. Від загиблого багатства йому зостався маленький гарненький вітрильник «Красуня». Він купив його, щоб мати чим забавити своє дозвілля, коли подасться на спокій,—«щоб було з чим погратися», як він сам висловлювався.

За рік перед дочиним одружінням він формально об'явив, що йому докучило море. Та коли молоде подружжя оселилось у Мельбурні, він зрозумів, що не може почувати себе щасливим на суходолі. Він надто довго служив у торговій флоті, щоб мореплаводство за-для розваги могло його вдовольнити. Йому потрібна була ілюзія праці, і придбання «Красуні» допомогло йому жити так, як він жив передніше. Своїм знайомим він відрекоменду-

вав її за останнє судно, що плаває під його командуванням. Коли він так спорохніє, що йому не можна буде доручити корабля, то розснастять її і зійде на берег, і нехай поховають його на суходолі. У своєму заповіті він накаже, щоб у день похорону «Красуню» вивели на буксирі з гавані, провертіли у ній дірки і затопили пристойно на глибокому місці. Дочка не ремствуватиме на нього за його бажання, щоб ніхто не порядкував на останньому судні, яким він командував. Проти того майна, що він їй залишить, вартість 500-тоннового баркасу нічого не важить. Усе це він говорив жартівливо, підморгуючи оком: кремезний дід був надто повний життєвої сили, щоб відчувати сантиментальну розчуленість. Але заразом була в його очах під час тих розмов і якась задума, бо він любив життя і щиро втішався його дарами—своєю доброю славою і багатством, любов'ю до дочки і радіщами, які давало йому судно—забавка його самотнього дозвілля.

Каюту він опорядив згідно з простим своїм ідеалом комфорту на морі. Одну стіну зайняла книжкова шафа (він кохався в читанні); навпроти ліжка висів портрет, олійними фарбами, його покійної дружини: профіль молодої жінки, довгий чорний кучер подовж щоки. Три годинники присипляли капітана цоканням і вітали його навперебивки своїм дзвоном, коли він прокидався вдосвіта. Він вставав щодня о п'ятій годині. Помічник, вистоюючи ранкову вахту, пив біля стернового колеса вранішню каву і чув крізь широку від-

тулину мідного вентилятора, як полоскався, чмихав і гомонів капітан, відбуваючи свій туалет. Ці шелести заступало приглушене, стримане мурмотіння гучного поважного голосу, що проказував отче-наш. По п'яти хвилинах голова і плечі капітана Уоллея виринали знизу. Зупинившись на сходинці трапу, він обводив оком обрїй, дивився на поставу вітрил, глибоко вдихав свіже повітря. Тільки після цього здіймався він на ют і, піднісши руку до козирка кашкета, велично й ласкаво вітався: «доброго вам ранку». Рівно до восьмої години він ходив по палубі. Інколи,—не частіше ніж двічі на рік,—він спирався на грубу, як дрючок, палицю, бо йому затерпало стегно. На думку капітанову, то був легкий напад ревматизму. Окрім цього не знав він інших фізичних хвороб. Коли дзвінок кликав до сніданку, капітан спускався вниз, годував своїх канарок, накручував годинники і сідав на чільному місці за столом. Перед його очима на кленовій перебірці кают-компанії висіли в чорних рамках великі фотографії дочки, її чоловіка і двох немовлят з пухкими ніжками—капітанових унуків. По сніданкові капітан своїми руками стирав хусточкою порошок із скла цих фотографій і обмітав олійний жінчин портрет мітелкою, що висіла на мідному гачку поряд важкої позолоченої рами. Потім, зачинивши двері своєї каюти, він садовився на канапі під портретом, щоб прочитати розділ із грубої кешенькової біблії—її біблії. Але часом він сидів там мало не півгодини, заклавши пальця поміж сторінки і не розгортаючи книжки, що

лежала в його на колінях. Може в такі хвилини він згадував раптом, як любила небіжка море.

Вона була йому вірна жінка і справжній товариш. Капітан непохитно вірив, що не було і не могло бути ні на воді, ні на суходолі розкішнішої, веселішої господи, ніж та його дівка на кормі «Кондора», з великою—білою з золотом—кают-компанією, оздобленою немов для безнастанного свята вічно свіжою гірляндою. По середині кожної панелини, вгорі, м-с Уоллей намалювала по букетові європейських квіток. Дванадцять місяців пішло на цю роботу, виконану з найбільшою любов'ю. Капітан завжди вважав її за диво мистецтва, за найвище досягнення смаку і таланту, а старий Свінберн, його помічник, раз-у-раз, спускаючись у кают-компанію до столу, зупинявся і споглядав, понятий захватом, як посувалася праця. «Здається, що можна почути, як пахнуть ці троянди», говорив він, вдихаючи легкий дух скипідару. В той час у кают-компанії завжди тхнуло скипідаром, і цей пах (признавався згодом помічник) таки відбивав йому хіть до їжі. Зате тішитися з її співів йому не заважало ніщо. «Пані Уоллей співає, пане капітане, як справжній соловейко», говорив він глибокодумно, уважно дослухавши, над за-скленим люком, кінця пісні. Погожої години, на вранішній вахті, капітан і помічник прислухалися до її трелей та рулад у супроводі піяніна, що долітали знизу. Він виписав піяніно з Лондону того ж дня, коли вони заручилися, але струмент прибув лише через рік по їх

одружінні, обійшовши Ріг Доброї Надії. Великий ящик був частиною першого вантажу, заадресованого прямо на Гонконзький порт. Юрбам на діловитих сьогочасних набережних ця подія видається такою ж туманно-далекою, як темні віки історії. Але капітан Уоллей міг за півгодини самоти пережити вдруге все своє життя з усім його романтизмом, ідилічністю і горем. Йому самому випало закрити їй очі. Її ховали з-під прапора³: вона відійшла, як жінка моряка і сама—моряк душею. Він читав над нею молитви з її ж власного молитовника, і голос йому ні разу не ввірвався. Підводячи очі, він бачив перед собою старого Свінберна, що притискував до грудей свого кашкета; сльози текли по суворому, запаленому вітром, нерухомому обличчю, що скидалося на змочений зливою обтісок червоного граніту. Добре було цьому старому морському вовкові, що міг він плакати. А капітан Уоллей мусів дочитати до кінця. Але кілька день після того, як сплеснула вода, капітан ходив мов стуманілий. Літній матрос, вмюючи орудувати голкою, пошив дитині жалібне вбраннячко з чорної небіжчиної спідниці.

Забути її він не міг. Але ж не можна загати життя, мов дрімотний струмок. Воно вирве греблю, залле смуток людини, зступиться над журбою, як ізступилося море над мертвим тілом, хоч яке велике кохання пішло на дно. Та й світ не такий уже кепський. Люди поставилися добре до нього, а надто м-с Гарднер, жінка старшого спільника фірми Гарднер, Петтісон і С-ка, що їй належав «Кондор». М-с

Гарднер, із власної волі, взялася доглядати дівчинку, а потім відвезла її до Англії (тоді це була чималенька подорож), разом із трьома своїми доньками, доходити освіти. І тільки через десять років побачив він знову свою дочку.

Малою дитиною вона не боялась негоди і завжди просилася, щоб її винесли на палубу. Він тримав її на руках, обтуливши своїм цератовим пальтом, а вона дивилась, як розбиваються об борти «Кондора» величезні хвилі. Вири і рев води, здавалось, перехоплювали її дух і виповняли захватом її маленьке серце. «Розпещений хлопчисько», говорив він жартом про неї. Він назвав її Айві⁴, бо любив це ім'я, а до того ще був зачарований якоюсь неясною асоціацією ідей. Вона обвилася тісно круг його серця, і він хотів, щоб завжди горнула вона до свого батька, мов до непереможної вежі. Поки Айві була мала, він забував, що згодом вона мабуть захоче, як поведеться те на світі, пригорнутися до кого іншого. Але він дуже любив життя, і, не вважаючи на передчування особистої втрати, навіть у цій думці знаходив певне задоволення.

Купивши «Красуню», щоб забавити своє дозвілля, він поквапився взяти невігідний фрахт до Австралії з єдиною метою: відвідати дочку в її власній господі. Він побачив там, що дочка його тулиться тепер до іншого. Та не те його засмутило: сумно було виявити, пильніше придивившись, що підпора, яку вибрала собі Айві,—лиш «мізерна жердина» навіть що-до здоров'я. Урочиста зятева ввічли-

вість мабуть чи не більше не сподобалася йому, ніж його маніра поводитися з тими грішми, що дісталися Айві від батька. А втім, про побоювання свої не прохопився капітан Уоллей і словом. Тільки в день від'їзду, на прощанні, взяв він руки Айвіні в свої руки і, пильно дивлячись у доньчині очі, промовив: «Пам'ятай, моя люба, — все, що я маю, належить тобі і твоїм дітям. Пиши мені відверто». Вона кивнула йому на відповідь ледве помітно головою. Вона скидалася на матір кольором очей, на матір була схожа вдачею і тим, що розуміла його без слів.

І справді, їй довелося писати. Читаючи декотрі з цих листів, капітан Уоллей підводив свої сиві брови. Проте, він уважав, що життя щедро нагородило його, давши йому змогу задовольняти її прохання. З того часу, як померла жінка, він ніколи ще так не тішився. Досить характерно для капітана Уоллея, що завждишні невдачі зятеві викликали в ньому, на віддаленні, своєрідну прихильність до цієї людини. Хлопець так часто черкався мілини, що було б очевидно несправедливістю пояснити ці аварії лише необережною плавбою. Ні! Капітанові було відомо, у чому тут справа. Талану бідолаха не має! Йому самому на диво добре велося, але на своєму віку він бачив силу добрих людей, моряків та інших, що потопали під тягаром неволі. Отже не міг він не пізнати фатальних знаків. Він міркував про те, як би зберегти кожний пенні, що має припасти дочці, коли нараз розійшлися перші лункі чутки (їх відгомін наздогнав його у

Шанхаї), а потім ударив і грім великого банкрутства. Остовпіння, недовіра, обурення,— він перейшов усі ці фази, і нарешті мусів визнати, що залишити на спадок своїй дочці не зможе нічого.

Його пристерігало ще одно лихо: той безталанний мельбурнський невдаха немов би тільки й чекав на цю катастрофу, щоб зректися своєї втратної гри і остаточно сісти на мілині—цим разом у крісло інваліда. «Він ніколи не зможе ходити», писала його дружина. І вперше за свого життя капітан Уоллей похитнувся.

Тепер «Красуня» мала взятися навсправжки до гіркої праці. Вже не про те йшлося, щоб підтримувати в Східніх Морях пам'ять про Очайдушного Гаррі Уоллея чи то постачати старому дрібняки на щоденні витрати, на вбрання та яку сотню першосортних сигар — під кінець року. Він мусів підтягти пояса і перевести на голодну пайку позолоти ліпну оздобу на носі і кормі «Красуні».

Нестаток відкрив йому очі, і він побачив, які величезні зміни зайшли на світі. Від минулого залишились подекуди тільки знайомі ймення, а речі та люди, що їх він знав, позникали без сліду. Гарднерове і Петтісонове імена ще майоріли на стінах прибережних торгових складів, на мідних табличках та вітринах по ділових кварталах кількох східніх портів, але ж у фірмі вже не було ні Гарднера, ні Петтісона. У приватній конторі фірми капітан Уоллей уже не міг сподіватися на вигідне крісло, щирю гостинність та зисковий фрахт,

який доручали давньому приятелеві за-ради колишніх його послуг. Зяті Гарднерові сиділи за бюроками в тій самій кімнаті, куди, за старого Гарднера, капітан мав вільний доступ ще довго після того, як покинув службу. На їхніх суднах стреміли тепер жовті димарі з чорними верхами, а в конторі висів розпис пароплавних рейсів, схожий на отой мерзенний розпис трамвайного руху. Грудневі й червневі вітри їх не бентежили; їхні капітани (хороші хлопці — цього він був певний), звичайно, добре знали острів Уоллей, бо уряд спорудив недавно білоогнистий маяк на північному кінці острова і поставив червоне поплавиче близько рифа Кондора, але вони дивом здивувались би, коли б довідалися, що й сам капітан Уоллей ще існує на світі,—старий дідуган, що блукає по всіх кутках та закутках, силкуючись підхопити, де тільки можна, вантаж для своєї маленької барки.

І скрізь було те саме. Перевелися люди, що кивали похвально головою, зачувши його ім'я, і вважали за справу своєї честі зробити щось для Очайдушного Гаррі Уоллея. Минулися добрі нагоди, які він знав би, як використати, а заразом розлетілась і білокрила зграя кліперів, що жила по мінливій волі буйного вітру, збираючи скарби, мов шумовиння з піннявих хвиль. У світі, здатному перераховувати два рази за день свої вільні фрахти, у світі, де можливість заробити дійшла мінімуму, а мізерні умови перехоплює телеграф за три місяці наперед,—у такому світі нема надії на добрий заробіток, та навряд чи й є місце під

сонцем людині, що мандрує навмання із своєю маленькою баркою.

Жити де-далі було скрутніше. Він дуже страждав, що має змогу посилати дочці лише невеличкі суми. Тим часом він кинув курити добрі гавани і обмежив себе шістьма на день другосортними сигарами. Про свій скрут він їй ніколи не згадував, а вона не розводилася ніколи про свої злидні. Вони вірили одно одному, і пояснення були їм зайві, а розуміючи одно одного, не потребували широкомовних подяк, ані жалощів. Він був би неприємно вражений, якби їй спало на думку подякувати йому багатослівно, але вважав за річ цілком природню її повідомлення, що їй потрібні двісті фунтів.

Шукаючи фрахтів, він зайшов із «Красунею», з баластом замість вантажу, до того порту, де була зареєстрована «Софала», і тут одержав листа від дочки. Зміст листа був той, що не варт прикрашати факти. Єдиний їй порятунок — відкрити мебльовані кімнати. Вигляди на успіх, гадала вона, були безперечні. Отож, рада вона чи не рада, а мусить відверто його повідомити, що з двомастами фунтів вона могла б почати. Він похапки розірвав конверт на палубі, де йому подав листа посланець корабельного постачальника, коли «Красуня» закидала якір. І другий раз за свого життя жахнувся капітан Уоллей. Він зупинивсь, як прикипів до місця, біля дверей каюти, а лист тремтів йому в руці. Держати мебльовані кімнати! Двісті фунтів на початок! Єдиний порятунок! А він не знав, де б розжитися на двісті пенсів.

Усю ту ніч він ходив по палубі, на юті свого судна, що стояло на якорі, немов збирався підійти до берега, за густого туману, і не міг визначити, де саме опинився він із своїм кораблем по довгій низці сірих днів, коли не видно було ні сонця, ні місяця, ні зір. Чорна ніч блимала вказівними вогнями гавані і простою лінією берегових огнів. Навкруг «Красуні» мандрівні вогники суден кидали мерехтливі пасма на воду рейду. Але капітан Уоллей не бачив ані проблиску світла, доки не розвидніло, і він помітив, що одежа на йому наскрізь набралася важкої роси.

Судно його прокинулось. Він зупинився, провів рукою по вогкій своїй бороді і спустився втомлено з юту. Побачивши його, перший помічник, що тинявся півсонний по шканцях, застиг з роззявленим ротом, не докінчивши могутнього удосвітнього позіху.

«Доброго дня вам», урочисто промовив капітан Уоллей, простуючи до каюти. Але на дверях він зупинився і сказав не обертаючись:

«До речі, десь там у шпиталі має бути порожній дерев'яний ящик. Він ще не розібраний, га?»

Помічник затулив рота і потім, мов приголомшений, спитав:

«Який порожній ящик, пане?»

«Великий плаский ящик з-під того портрета, що висить у моїй каюті. Звеліть винести його на палубу і хай тесля його огляне. Він може буде мені потрібний».

Перший помічник стояв, мов укопаний, доки не почув, як грюкнули за капітаном двері

каюти. Тоді він кивнув пальцем до другого помічника і повідомив його, що «в повітрі на щось заноситься».

Коли продзвонив дзвінок, владний капітанів голос вигукнув крізь зачинені двері: «Сідайте до столу і не ждьте на мене». І вражені помічники сіли по своїх місцях, презираючись та перешіптуючись через стіл один з одним. Як! Не снідатиме? Та ще після того, як мабуть усю ніч міряв палубу кроками. Ясно, що в повітрі таки на щось заносилось. Над їхніми головами, нахиленими в задумі над тарілками, погойдувались і дзеленькотіли біля заскленого люку три дротяні клітки, де плигали стурбовані, голодні канарки. Помічникам було чути, як порається несквапно в своїй каюті їх «старий». Готуючись, з повсякчасною своєю повільною пунктуальністю, зійти на берег, капітан Уоллей методично накручував годинники, змітав порошок з портрета небіжки жінки, діставав з комоди чисту білу сорочку. Того ранку їжа не йшла йому до горла. Він поклав продати «Красуню».

III.

Саме того часу японці нищпорили по всіх усюдах, вишукуючи судна європейської будови, і йому не важко було знайти покупця, спекулянта, що хоч і дуже збив ціну, але заплатив за «Красуню» готовими грішми, сподіваючись вигідно її перепродати. Отож настала днина, коли капітан Уоллей вийшов, по-півдні, з одної з найважливіших у Східніх Морях поштових контор^б і спускався сходами, тримаючи в руці клаптик синявого паперу. То був квиток рекомендованого листа з долученим чеком на двісті фунтів, відісланого до Мельбурну. Капітан Уоллей засунув папірець у кишеню жилета, взяв з-під пахи у руку палицю і пішов улицею.

Це був недавно прокладений, неохайний проспект з недоробленими пішоходами, вкритий м'яким, як пуховиця, шаром пороху. Один його кінець притикав до брудної вулиці з китайськими крамничками, недалеко гавані, а другий—тягся милі зо дві серед порослих бур'яном і схожих на джунглі незабудованих діляниць аж до воріт нового «Об'єднаного Товариства Доків». Невикінчені чола нових урядових будинків чергувались із крізними

парканами пустирів, і незамкнене будівлями небо неначе робило ще розлогішим шир алеї. На ній було порожньо. Тубільці обминали її після того, як завмирало тут ділове життя, немов боялись, аби один з тих тигрів, що не перевелися ще в околиці нових водогінних споруджень на пагорбку, не збіг учвал з гори, щоб запопасти собі на вечерю якого крамаря-китайця. Але пустинність велично спланованої вулиці не принизила капітана Уоллея: він мав для цього надто солідну статуру. Це була самотня постать замисленої людини. Довга сива борода робила його схожим на пілігрима, а його груба палиця видавалася зброєю. По один бік визирали присадисті колони низького неопорядженого кружганку при новому будинкові судової палати, приховані кількома старими деревами. По другий бік павільйон нової колоніальної скарбниці виніс свої крила до самої вулиці. Минаючи ці будівлі, капітан Уоллей, який не мав тепер ні судна, ні власної хати, пригадав собі, що, приїхавши заморю з Англії, він побачив на цьому самому місці рибальську слобідку: кілька хатин з рогожаними стінами зносилися на палях поміж болотяною річкою і багнуватою стежкою, що вилась і губилась у гущавнику,—не було тут ні доків, ні водогінних споруджень.

Нема судна—нема хати. І бідна його Айві, ген-там на чужині, теж не мала хати. Яка ж це господа—готель з пансіоном?—нехай і дає він вам на прожиток. Думка про мебльовані кімнати його обурювала. Людина з суто-аристократичною вдачею, ворог усьому вульгар-

ному, він мав деякі упередження що-до певних професій. Він сам, із свого боку, завжди волів плавати на торгових суднах (це пристойна праця), а не гандлювати товарами, бо суть торгівлі полягає в тім, щоб когось обдурити,—негідне змагання хто кого перехитрує. Батько його був вислужений полковник, з дуже обмеженими, окрім пенсії, коштами, але з добірними зв'язками. В дитинстві капітанові Уоллею часто доводилось чути, як лакеї в готелях, сільські крамарі та інші дрібні люди звали старого вояка мілордом, бо врода його імпонувала.

І сам капітан Уоллей (він вступив би до королівської флоти, якби батько не помер, коли синові ще не вийшло чотирнадцять років) скидався своєю величною постаттю на старого вславленого адмірала. Але тепер він загубився, мов соломину в чорторії, в юрбі брунатних і жовтих людей, що загатили вулицю. Після просторого і порожнього проспекту, яким він ішов допіру, ця вулиця здалася йому вузькою, як стежка, але вона клетіла кипучим життям. Стіни будинків були блакитні; китайські крамниці з'явили мов лігва в печерах; купи всяких-можливих товарів переповняли п'ятьма аркад, а заграва від заходу сонця затоплювала середину вулиці, від краю до краю, ясним полум'ям, схожим на відсвіт пожежі. Сонячне сяйво лилося на барвисте вбрання і темні обличчя босоногого натовпу, на блідо-жовті спини півголих метушливих кулі, на дивовижний мундир кавалериста з роздвоєною бородою і грізними вусами—сол-

дата з племені Сікгів⁶, що стояв на варті коло воріт поліційного відділу. В червоному мареві пилу, ген-ген піднісшись над головами юрби і раз-у-раз розтинаючи повітря гудками, повний ущерть людей, вагон трамваю обережно посувався вперед стрижнем людського потоку, немов пароплав, що наосліп пливе в тумані.

Капітан Уоллей перебрався крізь натовп і вирнувши, мов пловець, на другому боці вулиці, зупинився в безлюдному затінку поміж стінами зачинених пакгавзів і скинув капелюха, щоб освіжити лоб. Було щось низьке в професії хазяйки мебльованих кімнат. Кажуть, що ці жінки жадніючі, несовісні, нечесні, і хоч він — борони, боже! — не гордував ніким із своїх ближніх, але йому здавалося неподобною річчю, щоб когось із родини Уоллеїв, його дочку, могли підозрювати в нечесності. Проте, він її не корив. Він вірив, що вона поділяє його почуття, жалував її, покладався на її міркування. Його тішило, що він ще раз може їй допомогти, але десь глибоко в серці відчував він, що йому було б легше, якби вона стала швачкою. Він згадував собі напівзабутий, багато років тому прочитаний зворушливий вірш, що звався «Пісня про Сорочку». Прекрасна праця—складати вірші про бідних жінок. Внучка полковника Уоллея держить готель з пансіоном! Пфе! Він надів капелюх, помацався в кешенях, підніс запалений сірник до кінця дешевої сигари і з гіркістю видихнув хмарку диму в лице тому світові, що презентує такі несподіванки.

Одного він був певний: Айві, справді, була дочкою розумної матері. Тепер, перемигши біль розлуки з судном, він зрозумів, що цей крок був неминучий. Він знав це, може, віддавна, та навіть самому собі не признавався. А вона там далеко, мабуть, інтуїтивно це відчула. Вона не побоялася зазирнути правді в вічі, знайшла в собі мужність висловити правду. Така ж була й її матір, і тому-то завжди уміла небіжка дати добру пораду.

В усякому разі до цього все йшлося! Щастя, що Айві примусила його зробити цей крок. Ще рік чи два, і вже не можна було б продати. Щоб підтримувати судно в порядку, він де-далі заплутувався. Проти лукавства не долі він був беззахисний. До відвертого бою він став би мужньо, мов скеля, що стоїть непохитно і гордо серед бурхливого моря, не знаючи, що підступні хвилі підмивають її низ. Тепер, коли він виплатився з боргів і вчинив її волю, йому лишилося п'ятсот фунтів: він їх поклав у надійне місце. Крім того, він мав ще при собі сорок фунтів—цього стане сплатити готельний рахунок, як що не надто заживеться він у скромній спальні, де знайшов собі притулок.

Ця вбого опоряджена кімната з навосковоною підлогою виходила на одну з бокових веранд. У готелі, безладному цегляному будинку, мов у пташиній клітці, гульма гуляв вітер і безнастанно торгав тростяні жалюзі, що висіли проміж вибілених чотирикутніх колон фасаду, поверненого до моря. Кімнати були високі, на стелях мінилися барвами жмури со-

нячного проміння. Періодичні знаходи туристів з того чи іншого пасажирського пароплава, що прибув до порту, виповняли будинок гамором незнайомих голосів; в обвіяному вітром сутінку покоїв з'являлись на мить і зникали нові обличчя, немов то бігли, юрба за юрбою, мандрівні тіні, роковані стрімголов оббігати земну кулю, ніде не лишаючи сліду. Їх лопотання вщухало так само раптово, як і починалось. Коридори, де ходив протяг, і канапки на верандах не бачили більше цих шукачів нових вражіннь, що завжди кудись квапились або відпочивали знесилені, набігавшись. А капітан Уоллей, поважний і ані трохи не схожий на тінь, застаючись майже сам-один на весь готель після кожного веселого юрбища, почував себе чим-раз прикріше, як викинутий на берег турист, що не має жадної мети, як мандрівник, покинутий і безпритульний. Він курив замислений і самотній у своїй кімнаті, поглядаючи на дві морські скрині, де сховано було все те, що він міг назвати своїм у цьому світі. В кутку стирчав грубий сувій з карт у парусиновому футлярі; плаский ящик з портретом і трьома фотографіями був засунутий під постіль. Капітана Уоллея стомило обмірковування умов, огляд «Красуні», де він мусів узяти участь, уся та ділова тяганина. Що іншим було лише звичайним продажем судна, те йому видавалося знаменною подією, яка примушувала зовсім по-новому поглянути на життя. Він знав, що після цього корабля другого вже не буде, а всі сподівання його молодости, всі його звички,

кожне почуття і кожний здобуток його мужнього віку були нерозривно зв'язані з суднами. На багатьох суднах він служив, чимало суден були його власністю, і навіть ті роки, коли він відійшов від моря, робила стерпними думка, що досить простягти руку з пригорщею грошей, щоб купити собі корабель. Він мав тоді право почувати себе власником усіх кораблів, які тільки є на світі. Продаж цього останнього судна був марудною працею. Але продавши його нарешті, підписавши останню розписку, посіло капітана Уоллея таке почуття, ніби жадного корабля не лишилось на світі, а він покинутий на березі по-вік неприступного йому океану, з сьома сотнями фунтів у руках.

Твердою ногою, непохаливо йшов капітан Уоллей надбережною вулицею, відвертаючи очі від знайомого рейду. Два покоління моряків народились на світ з того дня, як він перший раз подався на море,—вони стояли між ним і всіма цими суднами на рейді. Його власне судно продане, і він питав сам себе: «Що-ж далі?»

Почуття самотності, внутрішньої порожнечі і втрати,—немов витягли з нього силоміць саму душу,—по-первах наворачнули його на думку негайно їхати до дочки і оселитися в неї. «От останні мої пенси», скаже він їй, «візьми їх, моя люба. А от твій старий батько: ти мушиш прийняти і його».

Але він зразу жахнувся цієї думки, немов переляканий тим, що ховалося за першим його поривом. Відступити!—Ніколи на світі!

Коли людина зморена, всяка нісенітниця лізе їй у голову. Гарненький був би подарунок бідній жінці—сімсот фунтів, а на додаток кремезний дідуган, що мабуть ще протягне не один рік. Хіба він не здатний умерти в шорах, як хто-будь із тих юнаків, що командують отими суднами, там на рейді. Він і нині такий же здоровий, як був колись. Але хто дасть йому роботу,—оце вже інша справа. Коли він із своєю вродою та минулим шукатиме нижчих посад, то люди здумують,—боявся він,—що він жартує; як що ж йому пощастить переконати їх, вони, може, пожалують його, а це все одно, що роздягтися голим, щоб вас відшмагали. Він не хотів задурно віддатись у неволю. Нічиї жалощі йому не потрібні. З другого боку, командування,—єдине, чого він міг домагатися, додержуючи звичаю,—навряд чи дожидало його на розі найближчої вулиці. З командуванням тепер до вас не набиваються. Відколи він перебрався на берег, щоб упоратися з продажем судна, він увесь час прислухався, але не чув жадного натяку на вільне місце. Та навіть якби і знайшлася посада, його славне минуле стало б йому на заваді. Він задовго був сам собі паном. Єдиною посвідкою, яку він міг показати, було свідоцтво всього його життя. Чи можна вимагати кращої рекомендації? Але він відчував неясно, що цей єдиний документ здасться архаїчною дивною Східніх Морів, надгробком, де накреслені незрозумілі слова напівзабутої мови.

IV.

Заглибившись у ці думки, він простував уздовж балюстради набережної, широкогрудий, рівний, наче його плечі ніколи не почували тягара, який йому випало нести від колиски до домовини. Жадна зрадницька зморшка, ані похмура риска не знекрашала йому спокійного обличчя. Воно було повне і незасмагле; верхня частина лица, масивна і лагідна, виринала з срібної хвилі довгого волосся; колір обличчя був ніжний і ясний, чоло—широке і енергійне, погляд—відвертий і бистрий, мов у хлопчика. Але кошлаті сніжнобілі брови робили цей привітно-уважний погляд суворим, допитливим і гострим. Старіючи капітан трохи набрав тіла, розрісся немов старе дерево, що не проявляє найменшої ознаки загнивання, і навіть густа лискучохвиляста сива борода на грудях видавалась емблемою здоров'я та невичерпної енергії.

Колись він пишався із своєї великої фізичної сили та власної вроди, знав собі ціну і був непохитний у своїй прямизні. Немов у спадку від колишньої заможности дістав він спокійні маніри людини, що таки довела свою пристосованість до того життя, яке до-

брала собі до вподоби. Він простував великими кроками під захистом старої ширококрисої панамы. Бриль був низьковерхий, з вузькою чорною биндою довкола; згортка перетинала верх від краю до краю. Трохи вицвіла і незношувана панамы давала змогу легко пізнати здалеку капітана Уоллея на багатолюдних пристанях і ділових улицах. Капітан Уоллей ніколи не носив модних коркових шоломів. Йому не подобалась їхня форма, і він сподівався довіку зберегти свіжою свою голову, не вдаючись до всяких там витівок гігієнічної вентиляції. Волосся було в його низько підстрижене, сорочка завжди бездоганно біла; широкого крою одежа з тонкої сірої фланелі, приношена, але старанно вичищена, надавала його дужій постаті ще огряднішого вигляду. Літа перетворили колишню його добрячість і непохитну відважність на безжурну ясність. Своєю палицею з залізним наконечником він недбало постукував по кам'яних плитах і цей упевнений стукіт вторував його крокам. Не можна було уявити собі, щоб цю вродливу спокійну на вигляд людину гризла несита турбота злиднів; здавалось, що все її життя має бути безбідне і легке, що в коштах вона так само вільна, як вільний на ній одяг.

Нерозважний страх доторкнутися до п'яťох сот фунтів, щоб покрити свої особисті витрати в готелі, порушував його рівновагу. Не можна гаяти часу. Рахунок невпинно зростає. Капітан плекав надію, що ці п'ятсот фунтів, в останньому разі, доямо-

жуть йому знайти роботу, яка прогодує його самого (потреби в його невеликі) і дасть йому змогу підсобляти дочці. На його думку, він користувався з її власних грошей, але робив це лише з одною метою—підтримувати батька ради доччиного добра. Діставши роботу, він посилатиме Айві більшу частину свого заробітку; він проживе ще чимало, і хоч які б там були сподіванки на майбутнє,—міркував він,—та не стануть же ці мебльовані кімнати з самого початку якимсь золотим дном. Але де дістати роботу? Він ладен був негайно взятись до будь-якої праці, тільки б була вона чесна, бо п'ятсот фунтів треба зберегти в цілості. Це найголовніше. Маючи непочаті п'ятсот фунтів, маєш ґрунт під ногами. І капітанові здавалося, що якби ця сума скоротилась до чотирьох сот п'ятдесяти або навіть до чотирьох сот вісімдесяти фунтів, то гроші втратили б свою ціну, немов у цьому круглому числі була якась магічна сила. Але до якої взятись роботи?

Це невідчепне питання не давало йому спокою, немов настирливий дух, якого він не умів заклясти, і він спинився посередині вигнутого містка, що стрімко стягував гранітові береги маленького каналу. Пришвартована поміж биками, напівховаючись під камінними арками, лежала на воді морська малайська пірога із спущеними реями, вкрита від корми до носу матами з пальмового листа; на ній не чути було жадного поруху. Позад капітана Уоллея залишились розпечені бруківки, обведені кам'яними стінами будин-

ків, що тяглися вздовж набережної, мов прямовисні стромовини; а перед ним схожий на ліс, дбайливо розпланований парк розгортав, подібні до зелених килимів, свої зелені галяви, довгі свої алеї, облямовані, немов велетенськими колонами, темними стовбурами, куди спиралося склепіння віт.

Деякі з цих алей доходили до самого моря. Берег спускався терасами; а далі, на морській гладіні, глибокій і мерехтливій, мов погляд темносиніх очей, простягалась навскіс крапчаста пурпурова смуга жмурів, прорвавшись на простір крізь щілину поміж двома зеленими близнятами-острівцями. Щогли і реї кількох кораблів, ген-ген на обрії, підносилися над водою, неначе тонке павутиння рожевих ліній, накреслених на затіненому тлі східнього небосхилу. Капітан Уоллей обвів їх довгим поглядом. Судно, що було колись його власністю, стояло там, на зовнішньому рейді. Моторошно було і здумати, що він уже не має змоги найняти човна біля тами і вирядитись, як звечоріє, до свого корабля. Судна нема! Може, більше ніколи не буде. Доки не скінчено було продаж і не сплачено гроші, він що-дня проводив кілька годин на «Красуні». Гроші він одержав цього ранку, і тоді враз не стало судна, куди він міг би податись, коли йому заманеться; не стало судна, якому була б потрібна його присутність, щоб справляти свою справу—щоб жити. Таке становище здавалося йому неймовірним, надто химерним, щоб довго тривати. А на морі було повно геть усяких суден. От

і ця пірога, що так тихо лежить на воді, повита саваном з позшиваного докупи пальмового листу,—вона також має потрібну їй людину. Вони живуть одно одним—той малаєць, якого він ніколи не бачив, і ця маленька пірога з високою кормою, що мабуть спочиває після довгої подорожі. І кожне з оцих суден, поблизу і далеко, мало свою людину,—людину, без якої найкращий корабель робиться мертвою річчю, колодою, що гойдається безцільно на хвилях.

Обвівши поглядом рейд, він пішов далі, бо ніхто тепер не чекав його повороту, а час треба було якось згаяти. Високодереві алеї перетинали еспланаду, перехрещуючись ріжнокутно одна з одною, схожі, внизу, на ряди колон, укритих буйним листям. Вгорі—немов завмерло переплетене гілля. Жадний листок не рухався. Чавунні ліхтарні стовпи посеред дороги, позолочені мов скіпетри, бігли, дедалі зменшуючись, довгою лавою в далечінь, а білі порцелянові кулі на їх верхів'ях скидались на якусь варварську оздобу з розташованих низкою струсевих яєць. Полум'яне небо запалювало кармазинову іскорку на лискучій поверхні кожної порцелянкової шкара-лупи.

Спустивши підборіддя, заклавши руки за спину і виводячи позаду на піску алеї кінцем своєї палиці легку хвилясту лінію, капітан Уоллей міркував про те, що коли корабель без людини—все одно, що тіло без душі, то й моряк без судна не більше важить у цьому світі, ніж ота деревина, що гойдається без-

цільно на хвилях. Вона може собі бути міцна і тверда, і її важко зруйнувати,—та що з того! І нагальна свідомість безпорадного безсилля обтяжила йому ноги, мов безмірна втома.

Валка за валкою, відкриті екіпажі котились недавно прокладеною надбережною дорогою. Крізь широкі галяви видно було верткі кружала колісних шпиць. Похитувались барвисті парасольки, вихиляючись за лінію екіпажа, неначе доповна розквітлі квітки—за вінця вази. Колеса крутились і коні бігли на тлі спокійної темносиньої гладіні моря, перетятої пурпуровою смугою, тим часом як завої слуг-індійців підносилися над рівнем обрію і швидко плили на блідішому фоні небесної блакиті. На чистому місці, недалеко містка, екіпажі спритно завертали широкою дугою, віддаляючись від заходу сонця; потім, раптово стримавши хід, виїздили на головну алею і довгою валкою повільно посувалися наперед, залишаючи позаду безмежний червоний спокій неба. Стовбури могутніх дерев з одного боку геть були заляті червоним полум'ям; унизу, під високим верховіттям, полломеніло повітря, і навіть земля під копитами в коней була червона. Урочисто крутились колеса, один по одному схилялися парасолі, згортаючи свої фарби, як розкішні квіти згортають проти вечора свої пелюстки. На протязі півмилі жадний людський голос не вимовив ні одного виразного слова. Чути було лише неясне гудіння всуміш з легким брязкотом, і нерухомі голови та плечі чоловіків і жінок, що

сиділи парами в екіпажах, зносилися над спущеними будами, немов дерев'яні. Але один екіпаж, що прибув пізніше, не приєднався до валки.

Він проїхав безгучно, та на в'їзді в алею один з темногнідих коней зафоркав сполохавшись,вилучив шию і метнувся вбік, до дишля. Клаптик піни впав з удила на отла-систе рамено коневі, а смуглявий фурман рап-том подався вперед і підібрав віжки. Це було довге темнозелене ландо на ресорах, вигну-тих на зразок літери С, легкоходе, добірне та імпозантне. Воно здавалось місткішим за зви-чайні екіпажі і коні були начеб-то трохи біль-ші, оздоба—дещо краща, передок—трошки вищий. Сукні трьох жінок,—дві були молоді і гарненькі, а третя—вродлива, огрядна і літ-ня,—майже виповняли весь екіпаж. Четвер-тим в екіпажі був чоловік з аристократичним хоробливо-блідим обличчям, важкими повіка-ми, густими, темними з сивизною, еспаньол-кою та вусами, що надавали йому поважного вигляду. Його вельможність...

Тільки одно це ландо проїхало прудко го-ловною алеєю, і супроти нього інші екіпажі видалися непомірно гіршими, потертими, а їхній повільний хід нагадував плазування слимака. Ландо одним духом перегнало всю валку; обличчя чотирьох осіб, що сиділи в ньому, — холодні, байдужі, з застиглим по-глядом,—загубились з очей, і коли остаточно зникло з поля зору і саме ландо, вся пишна перспектива алеї, не вважаючи на довгу валку

екіпажів, що завертали дугою близько містка, здалася порожньою і велично-самотньою.

Капітан Уоллей підвів голову, щоб подивитися на ландо; нитка його тривожних думок увірвалася, і він замислився, як це часто трапляється, про всякі сторонні речі. Йому навернулось на пам'ять, що до цього самого порту, де він оце продав свій останній корабель, прибув він з першим своїм власним судном, захоплений планом розпочати торгівлю з далекими островами Архіпелагу. Тодішній губернатор підтримував його чим тільки міг. Він не був «його вельможністю» — цей м-р Денгем, що ходив собі скрізь без піджака. Як ненюка з самозабуттям та відданістю доглядає коханої дитини, так клопотався він денно і нічно добробутом колонії, що розросталася і багатіла. Нежонатий, він жив самотньо, мов у таборі, з кількома служниками і трьома собаками в так званому губернаторському бенгалі⁷ — низьковерхому будинку на піврозчищеному схилі горбка. Над чільною стіною стримів новий флагшток, а на веранді стояв вартовий поліцай. Капітан Уоллей пригадав собі, як він здирався на цей горбок під пекучим сонячним промінням, поспішаючи на авдієнцію до губернатора. Холодок неприбраної темної кімнати; на одному кінці довгого стола — пака паперів, а на другому — дві рушниці, мідний телескоп і пляшечка олії з пером у шийці. З якою втішною увагою поставився до нього цей можний чоловік! Справа, про яку прийшов говорити капітан Уоллей, була дуже ризикована, але двадцять хви-

лин розмови в губернаторському бенгалі на горбку усунули всі труднощі. Коли він уклонився на прощання і пішов, м-р Денгем, уже засівши за свої папери, крикнув йому наздогін: «Через місяць «Дідона» виходить у море і буде в тих краях; я накажу її капітанові завітати до вас і розвідатись, як посувається справа». «Дідона» була одним з чепурних фрегатів, що крейсерували в китайських водах, а тридцять п'ять років — добрий кавалок часу. Тридцять п'ять років тому подібна справа чимало важила для колонії, і доглядати її доручено було фрегатові з королівської флоти. Добрий кавалок часу! Тоді ще рахувалися з окремими людьми. З такими людьми, як капітан Уоллей, або, приміром, сердечний Івенс — червоновидий Івенс, з чорними як вугілля баками і бистрими очима, що збудував перший елінг для підлагоджування дрібних суден, у пустинній бухті, на узліссі, за три милі від берега. М-р Денгем підтримував і цю справу, але якось воно вийшло так, що сердечний Івенс помер на батьківщині в жахливій скруті. Його син, переказували, бив олію з кокосових оріхів на якомусь богом забутому островці на Індійському океані і тим заробляв собі на прожиток. Але з того першого елінга у відлюдній лісистій бухті вирости майстерні «Об'єднаного Товариства Доків», з трьома сухими доками, витесаними з каменю, з пристанями, тамами, електричною станцією і велетенським коловоротом, здібним підійняти найтяжчу вагу, яку тільки перевозили коли

морем. Підїжджаючи до нової гавані з заходу, ви бачили шпиль цього коловороту: він стирчав, мов верх якогось дивовижного пам'ятника, над чагарями і піщаними косами.

Був час, коли з людьми рахувалися. В колонії не було тоді стільки екіпажів, хоч м-р Денгем мав, либонь, кабриолет. І хвиля спогадів закрутила капітана Уоллея і, здавалось, понесла його геть з широкої алеї. Він пригадав собі тванисті береги, гавань без набережних, одним-одну дерев'яну таму (будування її було громадською справою), що вганялась загинисто в море, згадав перші вугляні склади на Мавп'ячому Розі, що зайнялись не знати з якої причини і курилися кілька днів, так що здивовані судна ввіходили до рейду повіті сірчанім димом, і сонце висіло опівдні криваво-червоне. Він пригадав собі речі, обличчя і ще щось, неначе легкий дух келеха, випитого до дна, неначе ніжне мерехтіння повітря—мерехтіння, якого немає в атмосфері наших днів.

Викликаючи в пам'яті швидкоплинні, повні подробиць образи минулого, капітан Уоллей немов при сполохові магнію зазирає у ніші темної залі спогадів. Він бачив речі, що колись багато важили, бачив зусилля дрібних людей, зростання великого діла, тепер збезціненого величністю здобутків і надій... Намить він майже фізично відчув спливання часу, так усвідомив незмінність наших почуттів, що зупинився разом, ударив палицею об землю і скрикнув в уяві: «Якого чорта я тут роблю!» Він, здавалось, нестямився з подиву;

коли це хтось покликав його задиханим голосом, потім ще раз,—і він повільно повернувся на каблуках.

До нього наближався, велично перехиляючись, старомодний і подагричний на вигляд чоловік, з таким же сивим, як і в капітана Уоллея, волоссям, але з голеними рум'яними щоками. Цупкі кінці краватки, схожої на шийну хусточку, витикалися з-під його підборіддя. Він мав круглі ноги, круглі руки, круглий тулуб, кругле обличчя,—взагалі вся його постать справляла таке вражіння, ніби її розтягли за допомогою повітряної помпи, доки витримали шви одяжі. Це був начальник порту. Начальник порту—те саме що й доглядач гавані, тільки вищого рангу,—на Сході досить велика персона у своїй сфері: урядовець, хазяїн над водами гавані, з широкою, але погано визначеною адміністративною владою над моряками всіх рангів. Зокрема за цього начальника порту говорили, що він уважає свої права за мізерні і невідповідні до його урядового стану, бо вони не поширювались на життя та смерть моряків. Але це було лише жартівливе прибільшення. Капітан Еліот був цілком вдоволений своїм становищем і тлумачив дуже широко свою владу. Його зарозумілість і деспотизм не давали їй зав'язнути в його руках невикористаною. Буйна холерична його відвертість у міркуваннях про вдачу і поведінку людей, справді, нагонила страх. Хоч було багато таких, які запевняли, що не звертають на

нього найменшої уваги, а інші весело усміхалися, почувши його ім'я, хоч дехто навіть зважувався узивати його «старим задіракою, що скрізь суне свого носа», а проте майже кожному з таких було так само до вподоби зустрітися віч-на-віч з капітаном Еліотом, коли той лютував, як і піти на певну згубу.

V.

Приступивши близьенько, він пробуркотів: «Що я чую, Уоллею? Чи правда тому, що ви продаєте «Красуню»?»

Капітан Уоллей, відвернувшись, відповів, що справа вже скінчена, гроші сплачені сьогодні ранком,—і начальник порту похопився похвалити такий надзвичайно розумний учинок. Потім він повідомив, що зліз із своєї бідки, щоб розім'яти перед обідом ноги. Сер Фредерик має непоганий вигляд напередодні демісії. Правда?

Капітан Уоллей не міг нічого відповісти на це запитання: він встиг лише помітити, як проїхав сера Фредерика екіпаж.

Начальник порту, засунувши руки в кешені альпакового кітеля, неподобно куцого і вузького для людини його віку і статури, виступав бундючно, трохи шкутильгаючи; його голова ледве сягала по плече капітанові Уоллею, що йшов легкою ходою, дивлячись просто себе. Багато років тому вони були добрими товаришами, майже приятелями. Тим часом як Уоллей командував уславленим «Кондором», Еліот був капітаном на мало не такій же славетній «Горлиці», що належала тим са-

ним власникам; а коли було утворено посаду начальника порту, з капітана Уоллея міг бути Еліотові єдиний серйозний конкурент. Але Уоллей, що був тоді в розцвіті свого віку, поклав собі не служити нікому іншому крім своєї власної, прихильної до нього Фортуни. Захоплений працею в далеких краях, він був радий почути про приятелів успіх. Товстий Нед Еліот мав якусь світську гнучкість, що могла стати йому в пригоді на цій офіційній посаді. По суті, вони були надто несхожі між собою. І тепер повільно простуючи алеєю повз собор попліч Еліота, капітанові Уоллею і на думку не спало, що він міг би сидіти на посаді цієї людини, забезпечений до смерти.

Священна будівля, споруджена в урочистій самотині на перехресті висаджених велетенськими деревами алеї немов би для того, щоб навівати в години дозвілля поважні думки про небо, підставляла зачинений готичний портал під пишне сяйво заходу. Скло розети над стрільчастим склепінням поломеніло, мов розжевріле вугілля, в глибокій западині, стисненій круглою камінною облямівкою.

«Я скажу вам, Уоллею, що їм годилось би незабаром зробити», буркнув раптом капітан Еліот.

«Що?»

«Вони повинні прислати сюди справжнього лорда, коли сер Фредерик добуде свого терміну. Як по-вашому?»

Капітан Уоллей наївно не розумів, чому справжній лорд буде кращий, ніж хто інший. Але супутник його додержувався інакшого погляду.

«Ні, ні! Посада розростається. Ніщо тепер не може спинити її зростання. Досить гарна для лорда», бурчав він короткими фразами. «Подивіться, які зміни сталися за нашого часу. Нам тут потрібний тепер лорд. До Бомбею призначили ж вони лорда».

Раз чи двічі на рік він обідав у губернаторському будинку, в палаці з арками і силою вікон, поставленому серед садків на перехрещенні дорогами пагорбку. А недавно він возив на своєму катері одного герцога і показував йому удосконалення, запроваджені в гавані. Перед тим він «надзвичайно люб'язно» сам вибирав зручну якірну постоянку для герцогової яхти. Потім його запрохано поснідати на яхті. Сама герцогиня снідала разом з ними. Огрядна жінка з червоним обличчям. Обпалена сонцем. Мабуть, колір обличчя вкрай зіпсований. Дуже гречна особа. Вони їдуть до Японії.

Він випирскував ці подробиці капітанові Уоллею на науку, спинявся, щоб роздути щоки, начеб-то підкреслюючи цим важливість своїх слів, і раз-у-раз випинав свої товсті губи, так що тупий рожевий кінчик його носа мов би поринав у молочно-білі вуса. Посада розростається, варта не аби-якого лорда і не завдає клопоту, за винятком праці в морському урядництві,—«в морському урядництві», сказав він удруге і, гучно пирхнувши, почав розповідати, як цими днями генеральний його величності консул у французькій Кохінхіні вдався телеграфно до нього (особи на офіційнім уряді), прохаючи прислати лю-

дину, що згодилася б командувати судном із Глазго, капітан якого помер у Сайгоні.

«Я оповістив про це офіцерський відділ «Дому Моряків», провадив він далі і, роздратовуючись чим-раз більше, зашкунтильгав сильніш. «Народу там по самі вінця. Людей—удвоє більше, ніж посад на торгових суднах. Усі прагнуть легкого взятку. Людей удвоє більше... і... що ви собі думаєте, Уоллею?..»

Він разом спинився і, стисши кулаки, засунув їх глибоко в кешені кітеля. Ще мить, здавалося,—і кешені тріснуть. Легке зідхання вихопилось із уст капітана Уоллея.

«Га? Ви може думаєте, що вони зчепились один з одним? І не подумали! Побоялися їхати на батьківщину. Їм уподібніше вилежуватися тут у теплі на веранді, дожидаючи роботи. Я сиджу і чекаю у своїй конторі. Нікогісінько. Що вони убгали собі в голову? Що я сидітиму йолоп-йолопом перед телеграмою генерального консула? Е, ні, лебедики! Я переглянув список,—він у мене напохваті,—послав по Гамільтона, — найбільший ледацюга в усьому гурті,—і примусив його їхати. Настряхав, що звелю завідувачеві «Дому Моряків» вигнати його в три вирви. Він, бачите, вважає, що посада не досить гарна для нього. «Отут маєте ваш рахунок», сказав я йому. «Ви зійшли на берег півтора роки тому і відтоді не працювали і шести місяців. Заборгували-сьте за харчі в «Домі» і десь певно сподіваєтесь, що морський уряд кінець-кінцем сплатить ваш борг, га? А звісно, сплатить.

Тільки ж, голубе, якщо не скористаєтеся з цієї нагоди, то вас випроводять за так грошей до Англії на першому ж пароплаві, що повертатиметься додому. Ви не кращий за старця. Нам тут білих старців не треба». Нагнав я йому холоду. Але тільки уявіть собі, скільки мав я з цим клопоту!»

«Ви не мали б жадного клопоту», промовив майже мимохить капітан Уоллей, «коли б послали по мене».

Ці слова надзвичайно потішили капітана Еліота, і він затрявся з реготу. Але враз перестав сміятися. Йому навернулось на пам'ять, як ото після краху Траванкорсько-Деканського банку пішли чутки, що бідолашний Уоллей доценту знищений. «Далебі, хлопець попав в анацію!» подумав він і зиркнув з-під лоба на свого супутника. Але капітан Уоллей усміхався суворо, дивлячись просто себе, і високо тримав свою голову, щоби аж ніяк не відповідало уявленням про злидні, і капітан Еліот заспокоївся. Ні, неможливо. Не міг він усе втратити. «Красуня» була йому лише забавкою. Людина, що одержала цього самого ранку немаленьку, мабуть, суму, навряд чи захтіла б стати на службу з мізерною платнею. Це міркування остаточно вернуло капітанові Еліоту добрий гумор. Проте, розмова надовго ввірвалася, і не знаючи, з чого почати знову, він пробурчав розважно:

«Нам, старим, слід би тепер і відпочити».

«Декому з нас найкраще було б умерти за веслом», зауважив недбало капітан Уоллей.

«Годі вам! Невже вас не втомила уся ця пантоміма?» промурмотів той сердито.

«А вас?»

Капітан Еліот утомився. Хай йому лихо, так натовився! Він чеплявся за свою посаду, щоб вислужити собі найвищу пенсію, і потім податись до рідного краю. Та й так доведеться бідувати, бо пенсія все ж невелика, але тільки вона і врятує його від божого дому. Та ще родина. Три дочки, як відомо Уоллеєві. Він натякнув «старому Гаррі», що ці троє дівчат були йому за джерело найбільших турбот і душевної муки. Задосить, щоб збити людину з розуму.

«Чому? Що вони тепер роблять?» спитав капітан Уоллей, посміхнувшись неухажно.

«Що роблять?! Нічого не роблять! Отак-таки нічогісінько. Лавн-тенніс та дурні романи з рання до смеркання...»

Коли б хоч одна з них була хлопчиком. Та ні: всі троє—дівчата! І як на лихо в усьому світі немов не лишилося жадного пристойного юнака. Роздивляючись на всі боки у своєму клубі, він бачить лиш набрід самовдоволених фертів, надто егоїстичних, щоб запалитись бажанням зробити щасливою жінку. Останні злидні чекають його, якщо йому доведеться годувати цю галайстру. Він живе надією поставити собі хатину в провінції... у Серреї, приміром... і там дотягати віку, але боїться, що ця надія нездійсненна... На цьому він з таким патетично-заклопотаним виглядом закотив догори свої витріщені очі, що капітан Уоллей, погамувавши болісне бажан-

ня засміятися, спочутливо кивнув до його головою.

«Ви самі повинні це знати, Гаррі. З дівчатами до чорта турбот та клопоту».

«Це так. Але моя поводитьсь добре», промовив капітан Уоллей, дивлячись у глиб алеї.

Начальникові порту було приємно це чути. Надзвичайно приємно. Він добре її пам'ятає. Гарненька була дівчинка.

Капітан Уоллей, спокійно простуючи, мов крізь сон, потвердив:

«Була гарненька».

У процесії екіпажів починався нелад.

Один по одному вони покидали валку і роз'їздились. Коні бігли вклуч, ужвавлюючи широку дорогу безладним рухом. Але незабаром велична самотність знов опанувала простору алею. Конюший, убраний у біле, стояв на завороті алеї коло бірманського поні, запряженого в полаковану бідку. І кінь і повозка справляли вражіння дитячої іграшки, забутої під знесеним геть у небо верховіттям. Капітан Еліот почвалав перевальцем до бідки і вже був налагодився лізти на неї, але спинився. Поклавши руку на голоблю, він ізнов перевів розмову з пенсії, з своїх дочок та злиднів на другу свою улюблену тему,—заговорив про морське урядництво, про людей і судна порту.

Він знову почав наводити приклади, чого вимагають від нього. В нерухомому повітрі його грубий голос навівав дрімоту, мов настирливе брумчання велетенського джмеля. Капітан Уоллей не розумів, яка сила чи яка

слабість перешкоджала йому побажати на добраніч і відійти. Чи це він так зморився, що не спроможен ні на найменше зусилля? Як чудно! Чудніше за ці Недові приклади. А може то почуття безділля приголомшило його так і примушує стояти тут, вислухуючи ці історії. Справжнього клопоту не знав Нед Еліот ніколи, і помалу почав капітан Уоллей ніби пізнавати, мов оповитий грубим ядушним гудінням, бадьорий і чистий голос капітана «Горлиці». Його вразила думка, невже і з ним самим сталась така зміна. І здалося йому, що голос старого товариша не так-то вже і змінився... що людина зостається така, як була. Непоганий хлопець—цей веселий сміхотун Нед Еліот, доброзичливий, знавець своєї справи... і завжди трошки хвастовитий. Як забавляв Еліот його бідну жінку! Вона могла читати в йому, мов у розгорнутій книжці. Коли «Кондорові» і «Горлиці» траплялось стояти разом у порту, вона казала йому запросити капітана Еліота на обід. З того часу вони зустрічалися рідко. Може раз на п'ять років. Він дивився з-під сивих брів на цього чоловіка, якому не міг відкрити свого серця, а той вів далі свої інтимні теревені і був такий далекий від слухача, ніби балакав на вершині горбка за милю звідси.

Тепер він ушелепався в біду з пароплавом «Софалою». Завжди виходить так, що кожне непорозуміння в порту кінець-кінцем має розплутувати він. Відчують вони його відсутність, коли через півтора роки він вибереться звідсіля, а на його місце, звичайно, посадять

якого відставленого морського офіцера, що нічого на цій справі не тямить і не схоче тямити. Цей пароплав—каботажне судно—провадив торгіві зносини з північними портами аж до Тенассериму. Та на лихо не можна було знайти капітана, що був би згоден відбувати на ньому регулярні рейси. Ніхто не хотів плавати на «Софалі». Капітанові Еліоту, звісно, не сила була звеліти комусь, щоб став до цієї роботи. Легко задовольнити вимоги генерального консула, але...

«Що таке з судном?» спокійно перебив капітан Уоллей.

«З судном нічого. Міцний старий пароплав. Сьогодні пополудні його власник був у мене в конторі. Рвав на собі волосся».

«Він білий?» спитав зацікавлений Уоллей.

«Називає себе білим», зневажливо відповів начальник порту: «але як що це правда, то біла в його тільки шкура. Я так і сказав йому в очі».

«Хто ж він такий?»

«Він—головний механик на «Софалі». Розумієте, Гаррі?»

«Розумію», відказав замислено капітан Уоллей. «Механик. Розумію».

Як цей чолов'яга зробився заразом і власником судна,—це просто була якась казка. Він приїхав років з п'ятнадцять тому,—пам'ятав капітан Еліот,—третім механиком на англійському судні, посваривсь із шкіпером і першим механиком, і був звільнений. Либонь, ті були дуже раді здихатися його тим чи іншим способом. Ясно, що хлопець

мав невпокійну вдачу. Отож він і залишився тут і всім остогид: раз-у-раз наймався на судно і невдовзі його кидав, не здатний всидіти довго на одному місці; перепробував машинові приміщення мало не по всіх судах, що належать колонії. І враз...

«Як ви думаєте, Гаррі, що трапилось?»

Капітан Уоллей, що неначе був заглибився в якісь свої вираховування, легко здригнувся. Ні, справді, ні, він не міг собі уявити. Напружений голос начальника порту хрипів і глухо вібрував. Так от, хлопцеві пощастило взяти другий з більших вигравів у манільській лотереї. Всі ці механики та помічники купували лотерейні білети. Наче яка манія їх усіх опала.

Тепер усі сподівалися, що він забереться звідси разом із своїми грошми на батьківщину або подасться собі до біса, куди йому заманеться. Таж ні! Власники «Софали», вважаючи її за надто малу і не досить сучасну для тої торгівлі, яку провадили, виписали собі новий пароплав з Європи, а «Софалу» пустили в продаж за невелику ціну. Він кинувся до них і купив її. Доки не зробився він власником судна, в йому непомітно було жадного знаку того розумового отруїння, до якого можуть спричинитися несподівано здобуті великі гроші. Але тільки він купив «Софалу», як зразу втратив рівновагу. Він вперся в портову управу, саме коли там кипіла важлива праця; насунувши кашкета на ліве вухо і вимахуючи ціпком, він повідомив усіх по-ряду клерків, що: «Тепер

ніхто не зможе його виштирити. Прийшла, мовляв, і його черга. Нема на землі і ніколи не буде над ним пана». Він вихвалявся і гордовито походжав поміж столами, репетував на все горло і ввесь час трусився, мов з пропасниці, так що, доки він був у конторі, поточна праця припинилась, і в великій кімнаті всі стояли пороззявлявши роти і дивилися на його кривляння. Потім можна було бачити, як у найлютішу спеку гасав він з огняно-червоним обличчям по набережних, споглядаючи своє судно то з того, то з того місця. Здавалося, він ладен був спинити кожного стрічного, щоб довести до його відому, що «віднині не буде над ним пана; він купив судно; і ніхто на землі не зможе тепер виштирити його з машинарні».

Хоч як задешево продавалась «Софала», але за неї довелося викласти майже всі виграні гроші. Йому не лишилося капіталу, з яким можна було б почати діло. Це нічого не важило, бо то були щасливі дні для каботажної торгівлі, поки кілька англійських пароплавних фірм не надумали заснувати спеціальну місцеву флоту для обслуговування своїх головних ліній. Коли справу було налагоджено, ці фірми, звісно, повідкраювали собі найсмачніші кавалки від пирога, а потім вдерлась на Схід через Суеський канал треклята зграя німецьких волоцюг і попідбирала всі кришки. Ці зайдисвіти вганяли за дешевиною і нищпорили вздовж побережжя та проміж островами, мов ті акули у воді, готові лигнути все, що ви пустите з рук. І тоді

прийшов кінець добрим старим часам. Кілька літ «Софала» заробляла, на його думку стільки, аби лише не злиднювати. Капітан Еліот уважав за свій обов'язок усіма способами підтримувати англійське судно. Ясно було, що не знаходячи собі капітана і пропускаючи рейси, «Софала» розгубить незабаром усі свої торгові звязки. От у яку вскочив капітан Еліот халепу. Хлопець показав себе аж надто сперечливим.

«Такий з нього судновласник, як з Івана пан», пояснив капітан Еліот. «Його вдача дедалі псувалась. За три останні роки він пере- мінив одинадцять шкіперів, перебрав, ли- бонь, усіх тутешніх капітанів, за винятком тих, що служать на регулярних лініях. Я остерігав його, свого часу, що так не го- диться робити. А тепер, звичайно, ніхто й дивитись не хоче на «Софалу». Я закликав до себе щось із двоє-трьох людей і балакав з ними; та яка рація,—відповіли вони мені,— найматись до нього, цілий місяць жити со- бачим життям, а потім забирати свої ма- натки по скінченні першого ж рейсу? Хло- пець, певна річ, верзе мені, що все це дур- ниця: вже давно змовляються на його. і те- пер таки допнулись свого. Усі шибеники- шкіпери змовились поставити його навко- лішки, бо він—механик».

Капітан Еліот зайшовся хрипким сміхом.

«А річ у тім, що коли він пропустить іще зо два рейси, то не доведеться йому більше клопотатись відновленням своїх подорожів. Ніякого вантажу не знайде він у колишніх

своїх клієнтів. Надто велика тепер конкуренція, щоб люди тримали своє манаття, счікуючи судна, що не приходить вчасно. Кепська його справа. Він присягається, що зачиниться на пароплаві і здохне з голоду у своїй каюті, а не продасть судна,—навіть як йому і пощастить знайти покупця. А на покупця щось не велика надія. Навіть японці та й ті не дадуть тої суми, на яку її застраховано. Це не те що продавати вітрильники. Пароплави швидко старіють і псуються».

«Таж він відклав десь яку копійку», спокійно зауважив капітан Уоллей.

Начальник порту роздув свої пурпурові щоки до дивовижного розміру.

«Ані шеляга, Гаррі. Отож бо й є, що ні одного шеляга».

Він замовк вичікуючи. Але капітан Уоллей гладив собі свою бороду, дивився в землю і не говорив ні слова. Не дочекавшись запитання, капітан Еліот торкнувся пальцем його руки, звівся навшпиньки і хрипко прошепотів:

«Манільська лотерея з'їла всі його заощадження».

Він нахмурився і швидко закивав головою, ніби стверджуючи свої слова. Вони всі захоплювалися нею. Третина утримання, виплачуваного морським офіцерам («у моєму порту»—чмихнув він) потрапляла до Маніли. Якась манія. Цього хлопця Массі вона вхопилася з самого ж початку, як і решти. Але вигравши раз, він немов переконав себе, що треба тільки спробувати знову,—і другий

більший виграш припаде йому. Відтоді він купував десятками білети перед кожними розиграми. Оцей от гріх та недосвідченість у грошових справах призвели до того, що йому завжди було тісно з грішми, відксли купив він на лихо собі цей пароплав.

На думку капітана Еліота, це давало змогу розумному морякові, що має трохи грошенят, вступити до спілки і врятувати навіженого від наслідків його божевілля. Друга його манія—то сваритись із своїми капітанами. Наймалися до нього і хороші люди. Вони з радим серцем залишились би на «Софалі», якби ж він їм це дозволив. Та ба! Здавалось, він уважав, що перестане бути хазяїном, коли не виштирить уранці старого капітана і не посвариться ввечері з новим. Йому потрібний шкіпер із двома-трьома сотнями фунтів, який би зробився, на підхожих умовах, його спільником. Ви ж не наженете нічим невинного чоловіка тому лише, що вас кортить сказати йому, щоб забрав свої манатки та злазив собі на берег,— не наженете його, як знатимете, що в такому разі мусите сплатити його пай. З другого боку, і людина, зацікавлена в підприємстві, не кине гарма-дарма своєї служби. Капітан Еліот висловив Массі ці міркування. Він сказав йому: «Так не годиться робити, м-ре Массі. Ви нам тут, у морській управі, в печінках сидите. Тепер вам нічого іншого не лишається, як спробувати знайти моряка, що згодився б бути вашим спільником. То, ма-

буть, єдиний порятунок». І це справді була розумна порада, Гаррі.

Капітан Уоллей стояв увесь час нерухомо, спершись на палицю і забравши в руку бороду. Що ж відповів на це хлопець?

Хлопцеві не забракло зухвальства визвіритися на начальника порту. Він найбезчільніше відкинув добру пораду. «Я прийшов сюди не для того, щоб з мене кепкували!» заволав він. «Я звертаюсь до вас, як англієць і судновласник, доведений до зубожіння беззаконною змовою ваших пройдисвітів моряків, а ви зважуєтесь радити мені, щоб я шукав собі спільника!..» Хлопець дозволив собі тупнути осатаніло ногою в моєму кабінеті. Де йому добути спільника? Що це, за дурня його вважають, чи що? Таж жадний з цієї злиденної берегової босячні, що засіла в «Домі Моряків», не має і двох пенсів, щоб самому собі подарувати. Кожен пес-тубілець на базарі та й той це знає... «Та це таки щира правда, Гаррі», пробурчав розважно капітан Еліот. «Усі вони заборгувались китайцям з Денгем Роду за одягу, в якій ходять». «Слухайте, м-ре Массі», сказав я йому, «ви галасуєте тут більше, ніж мені до вподоби. До побачення». Він пішов, грюкнувши дверима. Він насмілився грюкнути моїми дверима, бидло нахабне!»

Голова морського урядництва замалим не задихнувся з обурення, потім похватився: «Балакаю тут з вами... кінчиться тим, що спізнюся до обіду... жінка цього не любить»...

Він важко виліз на свою бідку, нахилився набік і лиш тоді, відсапуючись, спитався, де це справді пропадав капітан Уоллей останніми роками. Стільки років вони не бачились, аж от учора зустрів його несподівано в управі.

Де, справді, його носило?..

Капітан Уоллей, здавалось, усміхався собі у свою сиву бороду.

«Світ великий», відповів він туманно.

Той, немов би мав перевірити це твердження, озирнувся навколо з високого передка. На еспланаді було зовсім тихо; тільки віддалік, з-поза галяв та довгих шерег дерева, долітав глухий грюкіт трамваю: від безлюдного перистилю публічної бібліотеки вагон рушав у тримильну подорож до доків нової гавані.

«Здається, не дуже-то багато місця лишилось на світі», пробурчав начальник порту, «відколи насунули ці німці і почали штовхати нас на кожному кроці. Не так воно було за нашого часу».

Він поринув у задуму, посапуючи, мов закусював з розплющеними очима. Може він і собі вдивлявся в цю мовчазну, схожу на пілігрима людину, що стояла біля бідки, наче спинений мандрівник,—вдивлявся і пізнавав поховані в її обличчі риси молодого капітана «Кондора». Хороший хлопець—Гаррі Уоллей... як завжди, не дуже балакучий. Ви ніколи не знатимете, що в його на думці. З поважними персонами він поводився занадто вже просто і мав нахил по-

милково тлумачити людські вчинки. Факт той, що дуже високо ставив він самого себе. Капітанові Еліоту хотілось посадити його в бідку і повезти до себе на обід. Але хто знає, чи сподобається це жінці?

«Дивна річ, Гаррі», загув він ізнову, «з усіх людей, либонь, тільки ми з вами знаємо цю частину світу такою, як вона була колись...»

Він ладен уже був віддатися насолоді сантиментального настрою, якби ж не вирнуло йому в голові, що капітан Уоллей, нерухомий і мовчазний, начеб-то чекає чогось, чогось сподівається... Він раптом підібрав віжки і щиросердно пробурчав:

«Ех, любий хлопче! Пам'ятаєм людей, яких знали... судна, на яких плавали... леле! діла, які робили...»

Поні рванувся вперед, конюший відскочив набік. Капітан Уоллей підніс руку.

«Прощайте».

VI.

Сонце зайшло. І коли капітан Уоллей рушив далі, залишивши на тому місці, де покинув його начальник порту, глибокий слід від палиці, ніч уже зібрала під деревами своє військо тіней. Вони виповнили східні краї алей і немов би чекали гасла, щоб почати загальну атаку на вільні простори світу; вони скупчилися геть унизу поміж викладеними гранітом берегами каналу. Малайська пірога, півсхована аркою мосту, не зрушилась і на чверть цаля. Нахилившись над парапетом, капітан Уоллей довго дивився вниз, доки нарешті не примрілося йому в нерухомості затіненої піроги щось незбагненне і тривожне. Присмерк погас у зеніті, відбиті його відблиски покинули долішній світ, і вода в каналі, здавалось, перетворилася на смолу. Капітан Уоллей перейшов місток.

До повороту вправоруч—то була його путь до готелю—залишалось кілька кроків. Він ізнов зупинився (всі будинки, повернуті до моря, були зачинені, надбережжя—безлюдне, і лиш зо дві зо три постаті тубільців бовваніли віддалеки) і почав підсумовувати свій готельний рахунок. Стільки-то днів по

стільки-то доларів за день. Дні перераховував він по пальцях—засунувши руку в кешеню, брязкав срібняками. Ще стане на три дні; а потім, якщо не нагодиться нічого, він буде змушений узяти з п'яťох сот фунтів—з Айвиних грошей, вкладених, так би мовити, в її батька. Йому здавалося, що він подавиться першим же шматком, купленим за ці гроші. Розум тут був безсилий. Тут правив голос почуття. А почуття ніколи не зраджували капітана Уоллея.

Він не звернув праворуч, а попростував далі, ніби все ще на рейді стояло судно, куди він міг податися ввечері. В далині, за будинками, на схилі індигового рогу, де кінчилась перспектива набережних, над стрункою колоною фабричного димаря спокійно здіймався в чисте повітря простий стовп диму. Китаєць, примостившись на кормі одного з кількох сампанів⁸, причалених крайтами, помітив подані рукою знаки. Він зірвався на ноги, швидко обмотав круг голови своєю косу, підтяг похапцем широкі темні штани на свої жовті стегна і, безгучно керуючи веслами, мов пливцями, легко і плавно, як риба, пригнав сампан до сходів.

«Со-фа-ла», по складах вимовив зверху капітан Уоллей; а китаєць, нещодавній, мабуть, емігрант, напружено дивився догори, неначе сподівався, що чудне слово виобразиться і спаде наділ з уст білої людини. «Со-фала», сказав удруге капітан Уоллей, і раптом серце йому замліло. Він затнувся. Береги, острівці, пагорки, плисковаті коси залягала

темрява; обрій потьмарився, а на заломі східнього берега білий обеліск—кінцева щогла телеграфного кабеля—підносився, наче блідий привид, над узбережжям, перед темним розлогом нерівних стріх і пальм тубільного міста. Капітан Уоллей заговорив знову:

«Софала». Знаєш «Со-фа-лу», Джоне?»

Розібравши цього разу чудне слово, китаєць відповів кумедним горловим звуком на знак згоди. З жовтим блиманням першої зірки, що визирнула нараз, мов головка пришпильки, ввіткнутої в блідий і рівний мерехтливий небосхил, гострий холодок пройняв тепле повітря землі. І спускаючись у сампан, щоб їхати на «Софалу» та здобути командування, капітан Уоллей здригався.

Коли він повернувся і вийшов знову на набережну, Венера, мов добірний самоцвіт, вставлений в облямівку неба, кидала за його плечима легку блідозолоту смужку світла на води рейду, так само рівного, як підлога з темного лискучого каменя. Високі склепіння алей були чорні,—геть усе було чорне над головою,—а порцелянові кулі на ліхтарних стовпах скидались на овальні перлини, велетенські і променисті, розташовані низкою, другий кінець якої знижався ген-ген у далині до рівня колін капітана Уоллея. Капітан заклав руки за спину. Він хотів тепер спокійно обміркувати доцільність цього вчинку, перше ніж виректи завтра остаточне слово. Ріння гучно хрустіло під його ногами... Доцільність цього вчинку. Було б легше його оцінити, якби мав капітан Уоллей спроможність виби-

рати. Одна річ була безсумнівна: намір його чесний, він хоче добра цьому чоловікові. І наслідуючи капітанову ходу, його тінь то стри- бала побіч його, густа і темна, по стовбурах дерев, то простягалась на траві, навскісна і тьмяна.

Доцільність. Та чи може він вибирати? От він і згубив уже дещо: віддав примарі голоду шматочок своєї правди, своєї гідности, щоб жити. А жити йому конче треба. Хай зли- дні роблять найлихіше своє діло і стягають свій ганебний податок. Ясно, що капітан Нед Еліот, сам того не знаючи, зробив йому послугу, якої не можна було просити. Він сподівався, що Нед не побачить у його по- ведінці нічого обманного. Почувши тепер про його вчинок, він певно все зрозуміє або може тільки подумає собі, що Уол- лей — старий ексцентричний дурень. Навіщо було б пояснювати йому? А так само, яка рація викладати всю історію цьому Массі? П'ятсот фунтів до його послуг. Хай він їх використає. Нехай собі дивується. Вам по- трібний капітан—мені потрібне судно. Цього досить. Бррр... Яке неприємне вражіння спра- вив на нього цей порожній, темний, лункий пароплав.

Пароплав, що не працює,—то мертве тіло, не більше. Вітрильник завжди здається гото- вим прокинутись до життя з першим поди- хом чистого неба. А пароплав з погашеними печами, — розважав капітан Уоллей, — пароплав, де вас не зустрічають на палубі гарячі струмки тепла знизу, де не чути всередині ні

шипіння пари, ні брязкоту заліза—такий пароплав лежить на воді холодний, нерухомий, без пульсу, мов труп.

На безлюдній алеї, чорній вгорі і освітленій внизу, капітан Уоллей, обмірковуючи доцільність свого вчинку, натрапив випадково на думку про смерть. Він відкинув її з огидою і зневагою. Він ладен був покепкувати з неї. Непохитно бадьорий і здоровий, не зважаючи на свій похилий вік, він лише з якимсь радісним тремтінням подумав, як мало йому треба, щоб підтримувати в собі життя. Не поганий той банк, куди поклала бідна жінка свої гроші,—тіло її батька. А все інше—про всякий випадок—в умові буде зазначено точно: п'ятсот фунтів, як з ним що скоїться, мають бути виплачені їй сповна протягом трьох місяців. Сповна. До останнього пенні. Він не має наміру витратити хоч будь-скільки з її грошей, нехай йому й доведеться поступитися чимсь іншим... утратити трошки своєї власної гідності... трохи самоповаги. Давніше він завжди уникав, щоб у когось залишилося неправдиве враження від нього. А тепер—бог з ним!.. заради неї. Врешті він не сказав нічого облудного... і тут капітан Уоллей здався сам собі зіпсованим до краю. Він посміхнувся, зневажаючи в глибині серця цю свою «світську» обачність. Над усякий сумнів, такому хлопцеві, беручи на увагу їх майбутні взаємовідносини, не можна було розплескати все до краплі. Хлопець йому не сподобався. Не сподобалася йому облеслива балакучість, що заступалася вибухами гніву. А взагалі —

нікчемна людина. Не хотів би він опинитись у його шкурі. Врешті, люди не злі. Не сподобалося йому лискуче волосся і чудернацька маніра стояти трошки боком, впівповороту до вас, задерши ніс, і дивитись на вас через плече. Ні, взагалі люди не погані, вони лиш небагаті на розум або нещасні.

Капітан Уоллей скінчив обмірковувати доцільність зробленого кроку,—і тепер перед ним була ціла довга ніч. Під світлом ліхтарів борода виблискувала йому, мов панцер, на грудях; у сутінку, поміж ліхтарями, його неясна дужа постать видавалася величезною, мандрівницькою і таємничою. Ні, не так уже й багато злого в людях. І ввесь час його навскісна тінь ішла по ліву його руку, а це на Сході вважають за лиху призивітку.

.....

«Ти ще не бачиш тих трьох пальм, серангу?» спитав капітан Уоллей із свого крісла на містку «Софали», що наближалась до мілковіддя Бату-Беру.

«Ще ні, туане⁹. Скоро побачу».

Старий малаець у синьому одягу, босий, кістлявоногий, стояв, заклавши руки за спину, і пильно вдивлявся в далечінь; безліч зморщок зібралось у куточках його очей.

Капітан Уоллей сидів нерухомо і навіть не звів голови, щоб подивитись самому. Три роки—тридцять шість раз! Тридцять шість раз розпізнавав він ці пальми, що вимальовувались на півдні. Вони з'являлися вчасно. Хвалити бога, старе судно відбувало свої рейси,

перегін за перегоном, з точністю годинника. Нарешті, він знову прошепотів:

«Не видно ще?»

«Сонце дуже грає, туане».

«Дивися добре».

«Гаразд, туане».

Білий чоловік безгучно здіймався по сходах з палуби і зупинився, прислухаючись до цієї короткої розмови. Потім ступив на місток і заходив туди й сюди, придержуючи рукою довгу люльку з вишневого дерева. Довгі рівні пасма чорного волосся прикривали, мов пластир, його лице тім'я. Лоб у його був покарбований зморшками, колір обличчя жовтий, ніс товстий і безформний. Ріденькі баки не ховали обрисів щелепи. Він мав заклопотаний і замислений вигляд. Коли він посмоктував чорний вигнутий чубук своєї люльки, профіль його робився таким випнутим, що навіть серанг часом не міг втримати думки про надзвичайну потворність декотрих білих людей.

Капітан Уоллей начеб-то вирівнявся у своєму кріслі, але не звернув на присутність Массі і найменшої уваги. Той пахкав із своєї люльки і раптом промовив:

«Ніяк не второпаю, спільнику, оцієї нової вашої манії — тримати, мов тіль, при собі цього малайця».

Капітан Уоллей підвівся з крісла, випростався на весь свій могутній зріст і пішов до нактовза; прямував він так рівно, не відхиляючись від простої лінії, що Массі мусів поспішно збочити. Массі зупинився мов сторо-

пілий, і люлька тремтіла йому в руці. «Стоп-тати мене хоче», прошепотів він здивований і переляканий. Потім виразно промовив:

«Я вам не сміття». І далі додав задирливо: «А здається, така ваша думка».

«Я бачу вже пальми, туане», вигукнув серанг.

Капітан Уоллей підійшов до поручнів, але замість дивиться наперед упевненим моряцьким оком, блукав нерішуче поглядом, наче він, колишній відкривач нових шляхів, заблудився на цій вузькій морській стежці.

Ще один білий, помічник капітана, вийшов на місток. То була молода, висока на зріст і сухорлява людина, з солдатськими вусами і недобрими очима. Він став побіч механіка. Капітан Уоллей, плечима до них, спитався:

«Скільки показує лаг?»

«Вісімдесят п'ять», жваво відповів помічник і підштовхнув ліктем механіка.

Капітан Уоллей уп'явся своїми м'язистими руками в залізні поручні. Він зсунув брови і напружено дивився в далечінь. На чолі йому виступив піт. Потім безсило прошепотів:

«Коли судно візьме належний напрямок,— держати так, серангу».

Мовчазний малаєць відступив назад, почекав хвилину і застережливо підніс руку, подаючи знак стерничому. Колесо швидко повернулося. Помічник знову підштовхнув механіка. Але той напався на нього:

«М-ре Стерне», сказав він злісно, «дозвольте мені, власникові судна, заявити вам, що ви поводитесь, як найперший дурень».

VII.

Усміхаючись Стерн зійшов униз, видимо, ані трохи не збентежений, а механик Массі зостався на містку і знову почав ходити туди й сюди, на превелику силу добираючи самовпевненого вигляду. Всі на пароплаві були нижчі за його,—всі до одного. Він платив їм платню і годував їх. Вони з'їдали більше хліба і клали собі в кешеню більше його грошей, ніж були того варті. І жили вони тут без ніякого клопоту, тим часом як увесь тягар володіння судном лежав на його плечах. Уявляючи собі своє становище в усій його загрозливій цілокупності, він думав, що вже безліч літ був за здобич зграї паразитів. І протягом довгих років він визвірявся на кожного, хто працював на «Софалі», за винятком отих лише кочегарів-китайців, що допомагали їй посуватись уперед. Їхня користь була наочна: вони становили невід'ємну частину механізму, а хазяїном його був він.

Переходячи палубу, він грубо штовхав кожного, хто здибався йому дорогою, але матроси-малайці навчились оббігати його. Він мусів їх терпіти, бо хтось повинен же був робити на судні чорну роботу. Йому випало

змагатись і вигадувати всякі способи, щоб не припинилися «Софалині» рейси, а що він за це одержував? Ні навіть належної пошани. Та хоч би всі до решти думки і всі людські вчинки скеровані були на те, щоб віддавати йому шану, то й тоді він усе одно не відчув би вдоволення. Пиха посідання, гордовита свідомість своєї сили вивітрилися на ту пору до останку, і йому залишилася тільки грошова скрута, страх утратити оте своє, як виявилось, нічого не варте становище та тривожні думки, за які не могла його відшкодувати і найогидніша покора підлеглих йому людей.

Він ходив туди-сюди. Кінець-кінцем місток був його власний,—він заплатив за нього. І тримаючи люльку в руці, він зупинявся раз-по-раз, немов би мав наслухати напружено глухого стукотіння машин (його власних машин) і тихого скреготання стернового ланцюга в безугавному супроводі ледве чутного плеску води вздовж бортів. Коли б не ці звуки, судно здавалось би нерухомим, причаленим до обмілі і таким німотним, наче й духу живого не лишилось на йому; тільки довга проста лінія берега—низького багнистого берега, порослого мангровіями, з трьома пальмами на задньому плані,—вимальовувалась де-далі ясніше. Жадна рисочка на березі не спиняла на собі уваги. Тубільці, пасажери «Софали», лежали на матах під тентом; курево димаря було за єдиний знак життя на судні,—якось таємниче звязаний із плавним рухом «Софали».

Капітан Уоллей стояв з біноклем у руці побіч маленького малайця-серанга, мов старий велетень із зморщеним пігмеєм, своїм служником, і вів судно мілкою водою.

Важко було перейти цю підводну стягу болота, змитого течією з м'якого річища і відшарованого на твердому морськму дні. А як на березі з напливного намулу не видно було жадної вказівної ознаки, то доводилось визначати напрям, керуючись лиш обрисами далеких гір у глибині країни. Гору з улогим і нерівним шпилем, схожим на кутній зуб, і другу—гладеньку, сідлувату верховину треба було відшукувати в сліпучому блиску безхмарного неба, що лелів і точився, мов сухий огняний туман, виповняючи повітря, здіймаючись над водою, оповиваючи далекості, випалюючи очі. З цього серпанку світла виступав непрозорою, непорушною твердинею лиш найближчий край майже вугляно-чорного берега. За тридцять миль у глиб суходолу заліг на обрії зубчастий кряж. Бліда тремтлива блакить його обрисів і тіней була мов тлом, намальованим на найтоншому павутинні, на тремткій, ледве помітній завісі, спущеній над площиною алювіяльного ґрунту, і рамена гирла поломеніли білим блиском, мов срібні штаби, вкладені проміж прямокутними урізками, відтятими від берега, облямованого мангровіями.

На передньому кінці містка велетень і пігмей раз-у-раз перекидалися тихо словами. Осторонь, позад них, стояв Массі з презирливим і непевним виразом на виду. Він вступив

свої круглі очі в одну точку і ніби забув за довгу люльку, що тримав у руці.

Під містком, на шкафуті, затіненому білим тентом з майже прямовисними крилами, молодий матрос-ласкар¹⁰ переліз через поручні. Він швидко обв'язався попід пахи широкою парусиновою попругою, наліг на неї грудьми і низько перехилився через борт. Короткі, при самому плечі, рукави тонкої бавовняної сорочки відкривали його брунатні округлі руки з отласистою, як у жінки, шкірою. Не згинаючи руки, він змахнув нею загрозливо, мов пращар. Чотирнадцятифунтовий лот кружлянув у повітрі і потім, метнувшись уперед, долетів до носу пароплава. Мокра тонка мотузка засвистіла шовковисто, вислизаючи із смуглявих пальців, і оливо впірнуло в воду, близько борту, покарбувавши золоті жмури текучим сріблястим рубцем. Невдовзі молодий ласкар вигукнув протяжно своєю рідною мовою, оповіщаючи про глибину води.

«Tiga stengah», вигукував він що-разу, спустивши лот, і старанно змотував мотузку, щоб знов її закинути. «Tiga stengah» значить: три з половиною сажні. Приблизно з милю до самого гирла глибина була скрізь однакова. «Півчверта... півчверта... півчверта», і його модулюючі вигуки, повільні і одноманітні, мов повторний крик пташки, відлітали в сонячне сяйво, танули в німотній тиші морської пустині і мертвого берега, розчинялись у чистих, безхмарних просторах півдня й півночі, заходу і сходу, де не видно було ні тіні, не чути ні шелоту інших людей.

Механик, власник «Софали», стояв увесь час не рухаючись позад двох моряків, відмінних між собою расою, вірою, кольором тіла. Старий велетень-європеець, що опирався часові, і маленький малаєць, так само старий, але кволий і зморщений, мов рудий, зів'ялий листок, завіяний вітром під могутню тінь того велетня,—вони обидва дивилися пильно вперед, не відриваючи очей від берега. А Массі пас їх ззаду очима і неначе відчував цю їхню відданість своїм обов'язкам, як персональну до себе зневагу.

Безглуздя,—але вже стільки років жив він у цьому світі своєї безглуздої злости. Нарешті, провівши вогкою долонею по рідких рівних пасмах цупкого волосся на тім'ї своєї жовтої голови, він повільно вимовив:

«Вам потрібен лотовий! Це личить десь певно, на вашу думку, капітанові пристойного поштового пароплава. Невже вам не стає тями визначити, дивлячись на берег, де ви перебуваєте? А от я й дванадцять місяців не проплавав тут, а вже второпав цю штуку... тож я всього-но механик. Я можу звідсіля показати вам, де саме обміль, і можу крім того подати до вашого відому, що хвилини через п'ять ви вженете судно в болото. Та мабуть ви мені скажете, що я втручаюсь не в свою справу. Адже в нашій умові зазначено, що я не повинен втручатись».

Голос йому ввірвався. Капітан Уоллей з тим же напружено-суворим виглядом розтулив губи, щоб швидко спитатися пошепки:

«Як заблизько, серангу?»

«Тепер дуже близько, туане», поквапно промурмотів малаець.

«Тихий хід!» гучно і твердо скомандував капітан.

Серанг схопився за корбу телеграфа. Внизу брязнув гонг. Массі, презирливо посміхаючись, зійшов з містка і просунув голову в люк машинарні.

«Сподівайтесь тепер безглузких наказів, Джеку», заволав він. Приміщення, куди він зазирнув, було глибоке і темне. Після нестерпного блискотіння води навколо пароплава, сірі відлиски криці внизу видавалися холодними. Проте, в обличчя йому війнуло липким теплом. Уриване гикання, куди не можна було вкласти жадного змісту, долинуло знизу, мов з печери. Так відповідав своєму начальникові другий механик.

То був чоловік середніх літ, неуважний і мовчазний. Машини так заповнили його думку, що він, здавалося, забув говорити. Коли зверталися безпосередньо до його, він буркотів щось або гикав на відповідь, залежно від відстані. За всі роки, що він прожив на «Софалі», ніхто ні разу не чув, щоб він привітався коли хоч би з ким із своїх товаришів, принаймні, звичайним «добридень». Він мов би не помічав, що люди приходять на світ і зникають. І справді, на березі не пізнавав він ніколи людей із свого пароплава. За столом (четверо білих на «Софалі» обідали разом) він дивився, до всіх байдужий, у свою тарілку, а під кінець обіду зривався і біг стрімголов униз, наче якась раптова дум-

ка поривала його подивитися, чи не вкрав хто машини, поки він обідав. У порту, по скінченні рейсу, він регулярно сходив на берег, але нікому не було відомо, де та як проводив він свої вечори. В тамтешній каботажній флоті зберігалася чутка, ніби він був закоханий у жінку сержанта ірландського піхотного полку. Багато років тому полк стояв тут залогою, а потім перебрався кудись на другу півкулю, але куди саме,—цього механик нібито не відав. Разів зо два-зо три на рік Стерн запивав. У таких випадках він вертався на борт раніше, ніж звичайно, перебігав палубою, балансуючи, мов цирковий еквілібрист, розставленими руками і, зачинившись у своїй каюті, провадив цілісіньку ніч сам з собою розмову, з невтомною впертістю, найріжноманітнішим тоном: грізно, глузливо, з плачем. У сусідній каюті, підвівшись на лікоть на своєму ліжку, Массі прислухався і виявляв, що його підручний добре пам'ятає ймення усіх тих білих, що служили колись на «Софалі». Він згадував імена тих людей, що вже померли або повернулись на батьківщину, чи вибралися до Америки. На підпитку він називав людей, які так недовго працювали на «Софалі», що Массі майже зовсім забув, за яких обставин вони служили, і ледве міг відтворити в пам'яті їхні обличчя. П'яний голос по той бік перебірки обмірковував з винахідливою їдкістю їх поведінку, вигадуючи про них усякі скандальні пригоди. Виходило так, що всі вони чимсь його образили, а він зате розгадав їх усіх і викрив. Він бубонів якусь нісе-

нітницю, сардонічно сміявся, трощив їх одного по одному. Але за начальника свого, за Массі, белькотав він із заздрісним і наївним захопленням.

«Розумна наволоч! Таких не здибаєш кожної днини. Ви тільки гляньте на його. Га! Велика людина! Власний пароплав. Такого не зіб'єш з пантелику. Не боїться—стерво!»

А Массі, наслухавшись донесхочу з задоволеною усмішкою цих нехитрих похвал своїй величності, починав стукати кулаками в перебірку і кричати:

«Заткни пельку, навіжений! Чи даси ти мені заснути, йолопе!»

Але гордовита усмішка ще довго вигривала на його губах. Нагорі самотній ласкар, якому доручили тримати вахту в гавані, може зелений юнак, недавно прибулий з лісового селища, стояв нерухомо серед тіней палуби, прислухаючись до безугавного п'яного белькотання. Серце йому затерпало в грудях з побожного страху перед білими людьми—потужними, впертими людьми, що завзято йдуть до своєї мети,—перед істотами, які розмовляють ворожбитськими голосами і в учинках керуються незрозумілими почуттями та незбагненими мотивами.

VIII.

Після того, як другий механик гикнув йому на відповідь, Массі ще якийсь час похмуро стояв над люком машинарні. Про капітана Уоллея, що силою п'ятьох сот фунтів три роки затримував за собою командування, можна було подумати, що він уперше бачить цей берег. Бінокль мов прилип під його зсунутими бровами і спустити його він начеб-то був неспроможен. Зсунуті брови надавали його обличчю невблаганно-суворого вигляду, але підведений лікоть трохи йому тремтів, а піт стікав з-під його бриля, неначе друге сонце спалахнуло нараз у zenіті поряд уже знесеної у височінь нерухомої племенистої кулі, що в її сліпучо-білому промінні крутилась і блискотіла, мов порошок, земля.

Час від часу, не спускаючи бінокля, він підносив другу руку, щоб обтерти мокре лице. Краплі котилися вниз по його щоках і спадали йому дощовими бризками на сиву бороду. І враз, немов під тиском несвідомого і тривожного імпульсу, його рука потяглася до телеграфа машинарні.

Внизу розлігся брязкіт гонгу. Рівномірні вібрації пароплава, що йшов тихим ходом,

припинилися зовсім; ущухли всі звуки, всяке двигтіння, наче та велика тиша, що оповила берег, закралася крізь залізні борти на судно і запанувала в найпотаємніших його закутках. Ілюзія цілковитої нерухомости, здавалось, спустилась на нього з променистої безплямно-блакитної бані, що зносилася над рівнявою моря, не поморщеного жмурами. Легкий бриз, знятий ходом судна, затих, мов повітря зробилося раптом занадто густе для найменшого подуву; завмер навіть тихий плескіт води біля носу «Софали». Вузький, довгий корпус судна посувався вперед, не лишаючи позад себе брижів, і немов крадькома наближався до мілководдя. Сплеск олив'яного лота і тужні одноманітні вигуки ласкара дедалі рідче розтинали повітря, і самі люди на містку, здавалось, притаїли дух. Малаєць-стерничий пильно дивився на картуш компаса, капітан і серанг не відводили очей від берега.

Массі відійшов від люка, і, нечутно ступаючи, знову вернувся на місток, на те саме місце, де стояв недавно. Він усміхався, і в сутінку, під тентом, великі білі його зуби поблискували, мов клявіші фортепіяна в півтемній кімнаті.

Нарешті, вдаючи, ніби розмовляє, надзвичайно здивований, сам з собою, він промовив півголосом:

«Спинив машини. Цікаво, що тепер буде».

Він почекав, згорбившись, нахиливши голову і поглядаючи скоса. Потім трохи підвів голос:

«Якби я дозволив собі зробити безглузду увагу, то сказав би, що вам забракло смілости...»

Але тут несамовито-кричущий дух зворушення, мов якийсь божевільний привід, що блукав невидимий у неосяжній тиші берега, вселився в ласкарове тіло. Кволу одноманітність співучих вигуків лотового заступили жваві, уривчасті зойки. Кружлянувши раз у повітрі, злітало оливо, свистіла, розмотуючись, мотузка, швидко розлягались один за одним сплески. Вода мілішала, і замість дрімливо вигукувати сажні, ласкар визначав глибину у футах.

«П'ятнадцять футів. П'ятнадцять, п'ятнадцять! Чотирнадцять. Чотирнадцять...»

Капітан Уоллей спустив руку з біноклем. Вона спадала поволі, мов із своєї власної ваги; жаден інший орган дужого капітанового тіла не рухався; і квапливі тривожно-застережливі вигуки лотового не доходили капітанові Уоллею до ушей, наче він був глухий.

Массі притих і, нащуривши вуха, вп'явся очима в уперту потилицю старого, низько підстрижену і сріблясту. Сам пароплав, здавалось, зупинився, але ж під його кілем дедалі убувала вода.

«Тринадцять футів... тринадцять! Дванадцять!» тривожно кричав під містком лотовий. І раптом босоногий серанг відступив безгучно набік, щоб глянути крадькома за борт.

Вузькоплечий і сухорлявий, з западиною на шиї, в полинялому одягу з синьої бавовни і в старому сірому поярковому брилі, низько

насунутому на лоб, він видававсь тому, хто дивився на нього ззаду, не вищим за чотирнадцятилітнього хлопчика. Було щось дитяче в цікавості, з якою стежив він, як здіймалися знизу і розтікались по синій поверхні води велетенські жовтаві закрутки, схожі на густі хмари, що поволі пливуть собі догори по безодньому небу. Це видовище ані трохи його не злякало. Понад усі сумніви киль «Софали» поров тепер тванисте дно,—оце й примусило серанга зиркнути за борт.

Його пильні очі, прорізані косо на маленькому старому лиці китайського типу, немов вирізьбленому із старого темного дуба, вже давно дали йому знати, що пароплава скеровано мілководдям не так, як треба. Звільнений разом з усім екіпажем, коли продано було «Красуню», серанг тинявся ввесь час у своєму полинялому синьому вбранні і сірому брилі з обвислими крисами біля дверей портової управи, доки не побачив одної днини капітана Уоллея. Той ішов наймати команду для «Софали». Серанг спокійно заступив йому дорогу і, босоніж у поросі, мовчки підвів на капітана очі. Старий його командир глянув на нього прихильно,—то певно був щасливий день для малайця,—і менше ніж через півгодини білі люди в «канторі» записали його ім'я в документі, що закріплював за ним посаду серанга на пароплаві «Софала». Відтоді він не раз і не два дивився з цього самого містка на це гирло, на цей берег, на цю мілину. Образи видимого світу проходили крізь його очі, наче крізь лінзу камери, і відбивались у

простім його мізку, немов на чутливій плівці. Знання його було абсолютне і точне; проте, якби в нього спитали його власну думку, а надто якби запитання поставили руба, з тою загрозливою суворістю, з якою звичайно питаються білі люди, то він завагався б, виявляючи цілковите незнання. У фактах він був упевнений, та проти вагання, яка саме відповідь бажана білим, ця його упевненість нічого не важила. П'ятдесят років тому, того самого дня, як він народився на світ у загубленому в джунглях селищі, батько його (він помер, не бачивши жадного білого обличчя) попросив одну тямущу на зорях людину скласти гороскоп немовляті, бож із розпологу зірок можна довідатись про людську долю. Йому судилося гараздувати, з ласки білих людей, на морі. Отож він замітав палуби, вартував біля стернового колеса, доглядав на ріжних суднах господарства, і нарешті був піднесений на високу посаду серанга; його лагідний мізок ніколи не міг збагнути найпростіших мотивів своїх хазяїв, так само як і тим не сила була добутись крізь земну кору до серця землі і дізнатись його таємниці—чи з вогню воно, чи з каменя. Але він ані трохи не вагався, що, перетинаючи мілководдя Бату-Беру, «Софала» відхилилася від належного курсу.

Помилка була найменша. «Софала» збочила на північ не більш як на подвійну свою довжину. І біла людина, не розуміючи причини збочення (бож не можна було думати на капітана Уоллея, що він помилився з незнання, з невміння або з недбальства), ладна була

взяти під сумнів свідчення своїх почуттів. Отакі десь міркування позбавили судновласника Массі здібности рухатись,—він тільки вишкірив зуби у неспокійній усмішці. Не так було з серангом. Ніяка недовіра до своїх почуттів його не бентежила. Коли його капітан ухвалив собі дряпати кілем намул, то так воно й треба. За свого життя серанг бачив таких білих людей, що дозволяли собі ще чудніші вихватки. Йому лише надзвичайно було цікаво подивитися, що з того вийде. Нарешті, видимо, вдоволений, він відійшов від поручнів.

Він не вимовив ні слова, але капітан Уоллей звернув, здавалось, увагу на поведінку свого серанга. Не повертаючи голови, він спитав, ледве ворущачи губами:

«Усе ще посуваємося вперед, серангу?»

«Потихеньку посуваємось, туане», відповів малаєць. Потім додав побіжно: «мілину перейдено».

Лот потвердив його слова; глибина де-далі збільшувалась, і дух збентеження раптом покинув ласкара, що висів на парусиновому поясі за бортом «Софали». Капітан Уоллей наказав забрати лот і пустити повільним ходом машини. Потім, відвівши очі від берега, звелів серангові керувати на стрижень гирла.

Массі лягнув себе долонею по стегну.

«Ви напоролись на мілину. Гляньте назад, як не бачите. Подивіться, який слід за нами. Його ясно видно. Далєбі, я це передбачав. Навіщо ви це зробили? Навіщо, кажу вам, зробили це? Десь хочете мене налякати!»

Говорив він поволі, мов остерігався, не спускаючи з капітана Уоллея своїх опуклих чорних очей. Він закипав гнівом, але в голосі його бренила і плачлива нотка, бо вже віддавна почуття незаслуженої кривди примушувало його ненавидіти цю людину, що за якихсь нещасних п'ятсот фунтів уже три роки вимагала шостої частини прибутків. Коли злість переважувала острах перед особою капітана Уоллея, він як єсть скигнів з шаленства.

«Ви не знаєте, що б таке вимудрувати, щоб замучити мене на смерть. Мені б і на думку не спало, що така людина, як ви, попуститься...»

Кожного разу, як капітан Уоллей ворухався у своєму кріслі, Массі спинявся, не то сподіваючись, не то стережучись, наче чекав, що капітан Уоллей може звернеться до нього з тихомирним словом, а може раптом порветься і нажене його з містка.

«Я вже нічого не тямлю», вів він далі, шкірячи з опаскою свої великі зуби. «Не знаю, що й гадати. Думаю, що ви хочете налякати мене. Ви замалим не загнали пароплав на мілину, де б він просидів принаймні дванадцять годин, не кажучи про те, що в машини набралось би болота. За нашого часу судно не може згаяти дванадцять годин... вам слід би це знати, та ви, звичайно, це добре знаєте, тільки...»

Його тягуча мова, півповороту його шиї, чорне зиркання зіниць не справили на капітана Уоллея жадного вражіння,—він втупив очі в палубу, суворо нахмуривши брови. Массі

почекав, потім знову заговорив загрозово і плачливо:

«Ви вважаєте, що поплутали мені руки і ноги цією умовою. Вважаєте, що можете мучити мене, як вам заманеться. Га? Та не забувайте, що ще лишилось шість тижнів. Я маю досить часу звільнити вас, перш ніж вийдуть оті три роки. Ви ще встигнете встругнути щось, і я матиму привід скинути вас з командування. Я вас примушу чекати дванадцять місяців на ваші гроші, і лиш тоді зможете забратися звідси з своїми п'ятьмастами фунтів, не лишивши мені ані пенні на придбання нових казанів. Вас тішить ця думка, чи скажете, що ні? Гадаю, що ви сидите собі тут і радієте. Виходить, що я продав свою душу за п'ятсот фунтів і засудив себе на вічне прокляття».

Він замовк, спокійний на погляд, потім ізнов почав рівним голосом:

«Казани спрацьовані, контрольний огляд завис мені над головою. Капітане Уоллею... чуєте, капітане Уоллею? Що ви робите із своїми грішми? Ви десь до чорта маєте грошей. Така людина, як ви, повинна мати. Ясно, як день, повинна. Я—не дурень, знаєте ви, капітане Уоллею... спільнику».

Він ізнов затнувся і цього разу начеб-то скінчив свою промову. Провів язиком по губах і закинув погляд назад, на серанга, що керував судном, спокійно, пошепки даючи стерничому вказівки та показуючи йому рукою. Лопаті гвинта насилали отари прудких брижів, покучерявлених гребінчиками темного

шумовиння, на довгу чорну тванисту намулину. «Софала» ввійшла в гирло; її слід на мілководді майорів за кормою на відстані милі, потім загубився, щез з очей, і бережна гладінь пустинного моря залишилась позаду в осяйній порожняві сонячного блиску. По обидва боки судна тяглися набряклі водою бережища, порослі темними покрученими мангровіями. Массі знову заговорив тим же тоном, почавши раптом, наче хтось крутив корбу, витягуючи з нього слова, немов з катеринки.

«Як хто коли обдурив мене, так це ви. Мені не дуже приємно признаватися в цьому. Але — признаюся! Чого вам ще треба? Хіба цього не досить вашій гордині, капітане Уоллею? Ви з самого ж початку обдурили мене. Як пригадаю собі той день, то бачу, що ви на те і гнули весь час, щоб мене обдурити. Ви дозволили мені завести до контракту увагу про надмірне вживання алкоголю,—не сказали ні слова, тільки скривились, коли я таки намігся написати це чорним по білому. Звідкіля міг я довідатись, де ваше вразливе місце! Адже в кожного є своя болячка. І от тобі маєш! Коли ви перебрались на борт, то виявилось, що вже давно не п'єте нічого крім води».

Його докірливе рюмсання ввірвалося. Він глибокодумно замисливсь, як замислюються хитрі і нерозумні люди. Важко було збагнути, чому не сміється капітан Уоллей з невдоволеного виразу, який набіг на це жовте нудне обличчя. Але капітан Уоллей не підводив очей і сидів у своєму кріслі, ображений, поважний і нерухомий.

«Дуже було це мені потрібно», одноманітно докоряв Массі, «заводити до контракту увагу про звільнення за непомірне вживання алкоголю, як людина не п'є нічого крім води. А ви таки мали збентежений вигляд, коли я прочитав того ранку в нотаревій конторі свої умови. Ви, капітане Уоллею, виглядали таким сторопілим, що я й подумав собі: от де та ваша болячка! Судновласник повинен бути обачним, вибираючи шкіпера. Ви, певно, увесь той час сміялися з мене собі в бороду? Га? Що ви хотіли сказати?»

Капітан Уоллей тільки переставив ноги. У скошеному погляді Массі спалахнула глуха ворожість.

«Але не забувайте, що є й інші приводи до звільнення. Всякчасна недбалість, недалеко від недосвідчености... безсоромне вперте нехтування своїми обов'язками. Я не такий заплішений дурень, яким ви силкуєтесь зробити мене. Останнього часу ви ні про що не дбали, в усьому здались на оцього серанга. Скажете, що ні? Я ж бачив, як ви доручали цьому старому йолопові-малайцю визначати замість вас місце судна, наче ви така вже велика персона, що самі не можете цього зробити. А як ви назвете оцю нову свою маніру пороти кілем мілину? Ви сподіваєтесь, що я це терпітиму?»

Спершись ліктем на трап містка, помічник Стерн прислухавсь і підморгував до другого механика. Той вийшов на палубу і стояв біля трапу машинарні. Обтираючи руки ганчіркою,

він роздивлявся на обидва береги ріки, що плили здовж бортів «Софали».

Массі повернувся лицем до крісла. Рюмсання його знову зробилось загрозливим.

«Стережіться. Я ще можу звільнити вас і передержувати в себе цілий рік ваші гроші. Я можу...»

Але сувора нерухомість цієї мовчазної людини, чиї гроші врятували його в останню мить, замкнула йому мову.

«Не то щоб я хотів збутися вас», заговорив він по павзі украдливо. «Капітане Уоллею, я нічого кращого не бажаю, як жити з вами в добрій приязні і поновити нашу умову, як що ви згодитесь пошукати ще дві сотні на купівлю нових казанів. Я вже казав вам про це. Нам потрібні нові казани. Вам це відомо так само, як і мені. Обміркували ви мою пропозицію?»

Він чекав. Тонкий чубук люльки з пузатим вершком звисав з-поміж його губ. Люлька погасла. Раптом він вийняв її з рота і заломив руки.

«Ви не вірите мені?»

Він засунув люльку в кешеню своєї чорної люстринової куртки.

«Мати з вами справу—все одно що з чортом... Чому ви мовчите? Спочатку ви поведилися зо мною так гордо і зарозуміло, що я ледве наважувався плазувати, не то що ходити по своїй власній палубі. Тепер я не можу витягти з ваших уст ані пари. Ви, здається, зовсім мене не помічаєте. Що це значить? Слово честі, ви тероризуєте мене, вдаючи

глухонімого. Які думки блукають у вашій голові? Що ви намислюєте на мене так уперто, що й слова не можете вимовити? Ніколи не присилуєте ви мене повірити, буцім то ви... буцім вам невідомо, де дістати якісь дві сотні. Ви примусили мене проклясти той день, коли я народився...»

«М-ре Массі», раптом сказав капітан Уоллей, не ворухнувшись. Механик увесь затрясся. «Як це правда, то я тільки можу просити у вас пробачення».

«Стерню праворуч!» промурмотів серанг до стерничого, і «Софала» почала повертати, обходячи залім ріки і вступаючи у друге її коліно.

«Ух!» здригнувся Массі. «Від ваших слів мені кров стигне в жилах. Що вас порушило прийти сюди? Що спонукало вас з'явитись на борт того вечора і спокушати мене високомовними балачками та грішми? Я ніколи не міг збагнути ваших мотивів. Ви причепились до мене, кажу вам, щоб байдикувати і пити мою кров. Не заперечуєте? Я вважаю вас за найбільшого скнару на світі, бо чом би...»

«Ні, я тільки бідний», твердо перебив капітан Уоллей.

«Тримай так», промурмотів серанг. Массі відвернувся, торкаючись підборіддям плеча.

«Я не вірю цьому», сказав він своїм догматичним тоном. Капітан Уоллей не ворухнувся. «Ви тут сидите, мов шуляк воластий... точнісінький шуляк».

Він обвів порожнім, невидющим оком стрижень і обидва береги і поволі пішов з містка.

ІХ.

Завернувши до трапу, Массі углядів унизу голову рудовусого помічника Стерна, що видивлявся з хитрою таємничою усмішкою і блимав очима.

Перш ніж найнятись на «Софалу», Стерн служив молодшим помічником в одному з великих пароплавних товариств. Як на його свідчення, він зрікся цієї посади «із принципних міркувань». Надто довго доводилось чекати підвищення,—скаржився він,—отож він і поклав собі, що саме випав йому час зробити спробу якось вибитись угору. Здавалося, ніхто із службовців і не вмирав і не кидав фірми. Всі вони поприлипали до своїх посад, аж попліснявіли. Чекати йому надокучило, і він боявся, щоб часом не обминули найкращих службовців, як звільниться вакансія. А до того Стернові уявлялось, що капітан, під яким він служив,—капітан Провост, чудернацька людина,—чомусь його не любить. Мабуть чи не за те, що Стерн виконував не тільки свої службові обов'язки. Як він у чімсь схибив, він не сперечається проти пристойно висловленої догани. Тільки ж нехай з ним поводяться, як з людиною, а не вдаються до

нього, як до собаки. Він навпростець попросив капітана Провоста сказати йому, чим він провинився, і капітан Провост найзневажливіше відповів, що помічник з його взірцевий, а коли йому не подобається, як з ним розмовляють, то отут йому сходи—він може хоч і зараз зійти собі на берег. Звичайно, всім відомо, що то за людина отой капітан Провост. Яка була рація скаржитися на нього до управи: капітан Провост надто впливова особа. Проте, вони були змушені видати йому добру посвідку. Він узяв на себе смілість заявити їм, що обвинуватити його ні в чому не можна. Почувши якось, що помічника на «Софалі» вдарило сонцем і тої ж днини відіслано його до шпиталю, він подумав собі випадком, що не буде йому жадної шкоди, коли він попитає, чи не візьмуть його на службу.

Він з'явився до капітана Уоллея, чисто виголений, червоновидий, сухорлявий, і випинаючи вузькі груди, розповів йому мужньо й відверто свою коротеньку історію. Раз-у-раз він кліпав повіками, рука його тяглася до кінчика вогняно-рудого вуса; брови в його були прості, волохаті, каштанового кольору; він дивився своєму бесідникові у вічі, і в його погляді щось межувало з нахабством. Капітан Уоллей запросив його на тимчасову службу; потім, коли лікарі порадили хворому помічникові повернутись на батьківщину, Стерн залишився на другий рейс, а далі й на третій. Тепер місце було за ним. Свої обов'язки він виконував ретельно, з напруженою увагою. Коли до нього звертались, він сторожко усмі-

хався, і вся його постать показувала найбільшу пошану, але при цьому він увесь час кумедно підморгував, наче знав секрет якогось усесвітнього жарту, що обдурив усіх, та ніхто із смертних його і не помітив.

Посміхаючись, але серйозний, він стежив, як Массі спускався із східця на східець. Коли перший механик ступив на палубу, Стерн обернувся, і вони зустрілись лицем до лица. Однакові на зріст, хоч і зовсім між собою не схожі, вони стояли один проти одного. Не тільки ясна смуга сонячного саява, що падала крізь широкий просвіт проміж двома тентами, перехрещувала палубу і розділяла, наче струмок, їхні ноги,—між ними ніби було ще щось інше—незглибне, незмірне і незбагненне, мов невисловлена здогадка, таємна недовіра чи страх.

Нарешті, блимаючи глибокими очима і випинаючи вишкрябане бритвою підборіддя, червоне, як усе його обличчя, Стерн прошепотів:

«Бачили? Черкнувся об мілину! Бачили!»

Массі з презирливим виглядом відповів тим самим тоном, не підводячи свого жовтого, м'ясистого лица.

«Може й бачив. Але якби це ви були на його місці, то ми застрягли б у болоті».

«Пробачте, м-ре Массі. Прошу відмовитись від своїх слів. Звичайно, судновласник може говорити на своїй палубі все, що йому заманеться,—не заперечую. Але прошу...»

«Геть з дороги!»

Той здригнувся, — можливо, стримуючи обурення, але не зрушився з місця. Спустивши голову, Массі блукав поглядом по палубі, наче вона була встелена яйцями і він роздратовано наглядав собі місця, куди б можна було поставити ногу і втекти, не подушивши яєць. Кінчилося тим, що й він залишився там, де стояв, хоч путь була вільна.

«Я чув, що ви там, на містку, говорили», вів далі помічник. «Ви дуже слушно зауважили, що кожна людина має своє вразливе місце».

«Підслухи—от ваше вразливе місце, м-ре Стерне».

«Отже, якби ви тільки вислухали мене, м-ре Массі, добродію, я б зміг за хвилину...»

«Ви—нишпорка», похапцем перебив Массі і навіть устиг повторити: «паскудний нишпорка», перше ніж помічник з запалом укинув своє:

«Отже, добродію, чого ви прагнете? Ви прагнете...»

«Я прагну... я прагну», замурмотів Массі, осатанілий і вражений дивом. «Я прагну. Звідки ви знаєте, що я чогось прагну? Як ви смієте?.. Що ви хочете сказати... Чого ви домагаєтесь... ви...»

«Підвищення».

Стерн утихомирив його своїм неприкритим зухвальством. Круглі м'які щоки ще сіпалися механікові, але промовив він досить спокійно:

«Ви тільки голову мені морочите».

А Стерн подивився на нього з самовпевненою усмішкою.

«Один мій знайомий,—тямущий хлопець (тепер він на добрій посаді),—казав був мені, що це й єсть правильний шлях. «Завжди виставляйтеся наперед», говорив він. «Поводьтесь бадьоро із своїм хазяїном. Втручайтесь завжди в справу, коли випадає нагода. Покажуйте йому, щó ви знаєте. Надокучайте своєю присутністю». Така була його порада. Тут крім вас я не знаю другого хазяїна. Ви власник судна, а про всіх інших мені байдуже. Розумієте, м-ре Массі? Я хочу вибитись угору. Я не роблю таємниці з того, що належу до тих людей, які прагнуть висунутися. Таких людей, пане, можна використати. Гадаю, що ви не зняли б на верховину, якби не зрозуміли цього свого часу».

«Надокучати хазяїнові, щоб просунутися», промимрив Массі, немов наляканий непочтивою своєрідністю цієї ідеї. «Я не здивуюся, як довідаюсь, що за це саме й виштирили вас з «Синього Якоря». Ви це називаєте просуванням? То обіцяю вам, що й тут ви так само просунетесь, як не будете обережніший».

Почувши це, Стерн похнюпив голову замислений, спантеличений, і блимаючи очима, вступився в палубу. Усі його спроби зайти з судовласником у ближчі стосунки тільки й приносили що до оцих темних загроз звільнити; а такі загрози відразу приборкували Стерна, він примовкав вагаючись, чи справді прийшов уже час, коли можна сміливо кинути виклик. Отож і тепер він здавалося втратив на хвилину мову, а Массі зрушився з місця і пройшов важкою ходою повз нього, спробу-

вавши зачепити його плечем. Стерн відступився, і спроба не вдалась. Потім він хутко обернувся і розтулив широко рота, наче хотів був щось крикнути механикові навздогін, але роздумався.

Завжди—в цьому він не боявся признатись—Стерн шукав okazji висунутися, і такий уже повівся в його звичай—стежити за поведінкою безпосередніх своїх начальників, вишукуючи, «за що можна було б зачепитися». Він був переконаний, що жаден шкіпер на світі не зміг би і на день один затримати за собою командування, якби лише пощастило «відкрити очі» судновласникам. Ця романтична і наївна теорія не раз доводила його до біди, але він не кидався свого. Він мав з природи своєї зрадницьку вдачу і, ставши на судно, увесь час плекав надію зіпхнути свого капітана і заступити його на посаді. Гуляючого часу він обмірковував плани і мріяв про компромітуючі відкриття, уві сні йому ввижались щасливі збіги обставин і добрі нагоди. Трапляється ж, що шкіпер занедужує і вмирає на морі, і тоді помічникові найлегче показати, з якого він тіста виліплений. Чував він і про такі пригоди, що шкіпер потрапляє за борт. Усього буває на світі. І він твердо вірив, що жадний шкіпер не витримає спроби, як його піддасть пильному спостереженню «дохожа» людина, що ні на мить «не заплющує очей».

Здобувши постійну службу на «Софалі», він дозволив своїй довголітній надії піднятися вище. Найперше, була велика вигода

мати за капітана стару людину, людину, що так чи інакше може природньо в як-найближчому часі зійти з посади. Та ба!—Стерн дуже засмутився, переконавшись, що поки-що не наблизився ані трохи до своєї мети. А все ж ці старі люди часом розсипаються зовсім несподівано. До того ж тут завжди був напихваті і власник судна, і йому не могла не впасти в око старанність та завзятість помічника. Стерн не вагався ніколи що-до своїх здібностей (він, справді, був прегарний помічник); тільки ж за нашого часу самі професійні заслуги не скоро виводять у люди. Треба добре моцуватися, добре крутити мізком, щоб просунутись наперед. Стерн постановив собі дістати в спадку, хоч би там що, посаду капітана на цьому пароплаві. Командування «Софалою»—не дуже-то ласий шматочок, але Стерн виходив з того міркування, що скрізь, а надто на Сході, найголовніше—початок, а потім одно командування потягне за собою друге.

Він дав собі обітницю поводитися з найбільшою обачністю. Похмура і фантастична вдача м-ра Массі лякала його, як щось несполучне із звичайним моряцьким досвідом. Але йому не забракло глузду майже відразу зрозуміти, що опинився він у виняткових обставинах. Майстер вистежувати, він хутко це второпав, але відчував заразом, що тут ще є дещо, чого він не вміє впіймати. Його брав розпач, бо він прагнув дійти як-найшвидче своєї мети, аж терпець йому вривався. Отак скінчився перший його рейс, потім другий, і

почався третій, а він усе ще не бачив дороги до успіху. Становище було дуже чудне і заплутане; щось творилось навколо незрозуміле, мов прірвою відмежоване від повсякденного життя і звичаю, проте цілком тотожних з життям і звичаєм на інших каботажних суднах.

Потім, одної днини, він зробив своє відкриття.

Він натрапив на його по довгих тижнях невсипущого спостерігання і сумнівних догадок, натрапив зненацька, мов розгадав на решті мудровану загадку, знайшов таки відгадку, що блискавкою сяйнула йому в голову. А втім, усе ще було сумнівне і неясне. Боже-світе! Чи це могло бути? Його як громом ударило, і сам себе зневажаючи, він силкувався здихатися своєї думки, мов-то її виплодило нездорове збочення в царину неймовірного, нез'ясованого, нечуваного... божевільного!

Ця хвилина блискучого осяяння випала за попереднього рейсу, на поворотній путі. Вони саме покинули одну місцину на суходолі, гавань Пангу, і випливали з бухти в море. На сході масивний ріг заступав крайобраз, стрімкі узбіччя скелистих нашаровань світилися крізь подерті шати густого чагарнику і колюччя. Вітер починав свій заспів у снастях; море вздовж побережжя, зелене і начеб-то дещо піднесене над рівнем обрію, здавалось, переточувалося раз-по-разу з повільним громовим гримотінням під затінок рогу з завітряної сторони; в широкім прорізі бухти лелів найближчий острівець архіпелагу, оповитий

жовтим туманним сяйвом вітряного світання; ще далі витикались лісисті шпилі інших острівців, застигли над водою проток, де віяв буйний бриз.

Звичайний шлях «Софали», туди і назад, провадив її кожного рейсу, кілька миль, поміж цим розсипищем рифів. «Софала» плила широкою протокою, залишаючи позад себе одну по одній ці крихти земної кори, схожі на ескадру безщоглих старих кораблів, що врозгіч линуть назустріч скелям та обмілям. Деякі з цих клаптиків ґрунту, справді, видавались не більшими за викинутий на берег корабель; інші, геть улогі, лежали на воді, мов плоти на якорі, мов важкі порони з чорного каменю; а інші, — міцно збудовані на округлих підмурках, — виринали з води плоскими банями густого зеленого листа, що тріпотіло й темнішало, коли раптовий подув шквалу нагонив тіняву хмару. Берегові хуртовини часто гримотіли над цим розпорошеним гроном; тоді острівці заволокалились тінню, робилися ще темніші, ще нерухоміші — при сполохах блискавки, ще мовчазніші — серед перекотів грому; їх неясні обриси стиралися, розчинялись до решти в потоках зливи, щоб вирізьблитись ізнов, у грозовому світлі, чіткими чорними контурами на сірій завісі хмар, розкиданими на круглім грифельно-чорнім столі моря. Бурі не потрощили цих острівців; їх не торкнулася світова звада; опираючись руйнацькій роботі віків, вони зостаються й донині, якими були того дня, чотиреста

років тому, коли їх уперше побачили з палуби високої каравели очі білої людини.

Це була одна з тих відлюдних місцинок, що трапляються подекуди на гомінкому морі так само, як і на суходолі можна натрапити інколи на купу хатин маленького висілка, куди не сягнули ні тривога, ні клопіт, ні думка людська, і навіть сам час та й той забув за його. Життя незчисленних поколінь пройшло повз ці островці, і безліч морських пташок, злітаючись сюди зграями на ніч з усіх кінців обрію на околиці скелі, розгортали на тлі розжеврілого неба довгі темні прапори свого льоту. Тремтлива хмара крил ширяла у небі і сідала на зазубні скель, на скелі тонкі, мов шпилі, і скелі присадкуваті, мов башти Мартелло¹¹, на пірамідальні стоси каміння, подібні до руїн, на лави камінних брил, схожі на вищерблений мур, обпалений блискавкою,—а в кожній розколинні між камінням мерехтіла ясна дрімлива вода.

Різкий пташиний клекіт лунав без упину в повітрі. Він перестрівав «Софалу» на її шляху з Бату-Беру; тихими вечорами назустріч їй нісся жахливий вереск, приглушений віддаллю,—крик морських птахів, що сідають наприкінці дня на спочив і б'ються за пристановиська. Ніхто на «Софалі» не звертав на нього уваги,—то був голос землі, непохибно знайденої по безупинному стомильному перегоні. «Софала» добре вправилася з відстанню, вона бігла вперед, миля за милю, і от витають перед нею один по одному пунктуальні островці, верхів'я скель, порослі

лісом згірки. І хмара пташок кружляє в повітрі—стурбована, галаслива хмара, чий скажений вереск оживає знайому місцевість: розпорошені клапти землі, просторе море, високе чисте небо.

Але ж коли «Софалі» траплялось наближатися до суходолу по заході сонця, тут скрізь, під кереею ночі, панувала тиша. Ніщо не рухалось. Усе було німотне, майже невидиме,—і тільки низько завислі над обрієм сузір'я то витикались, то знов ховалися за неясними масами острівців, а справжні обриси архіпелагу губилися в темних просторищах неба. Три вогні судна, наче три зорі, — червона, зелена і біла — над двома першими,—три вогники, мов три дружні зірки, що блукають собі по землі, посувалися неухильно до протоки на південнім краю групи. Іноді людські очі стежили за тим, як наближались вони повільно в темній порожняві,—очі голого рибалки, що плив над рифом у своїй пірозі. Він куняв і думав: «Га! Це той пароплав, що раз на місяць приходить і виходить з бухти Пангу». Більше про нього він нічого не знає. І от уже він чує тихий ритм гвинта, і вода клекотить десь за півтори милі, але «Софалі» пора змінити напрям,—і троїстий промінь її вогнів повертається і зникає.

Кілька нужденних півголих родин—плем'я вигнанців, довговолосих, худих, дикооких—животіло у відлюдній глушині цих острівців, що залягли, мов покинута фортеця, на увіході до бухти. Між лабіринтом скель вода

була прозоріша за кришталь під вигнутими утлими човнами, видовбаними із стовбурів. Поверхня дна хвилювала, мов закипаючи, коли занурялось у воду весло, і люди наче висіли в повітрі,—кожний посередині своєї темної колоди, як у казані,—і терпляче ловили рибу в дивнім мінливім, прозорім, зеленім повітрі над обмілинами.

Тіло в них було брунатне і висхле, мов висушене на сонці; життя їх точилось у мовчанні; халуп, де вони народжувались, відпочивали і вмирали — хитких куренів з очерету, трави та подертих мат—не видко було з моря. Глупої ночі на їх огнищах ніколи не спалахував жар, щоб посвітити червоною іскрою морякові. За штилю, затяжного, млоного екваторіяльного штилю — бездиханної тиші,—сама жагуча природа, замислена і заглиблена в самоспоглядання, наче вболівала над незмінною долею своїх дітей. Тоді гаряче, як присок, каміння присмалювало голу землю, і вода робилася тепла й нудотна і мов би густішала навколо ніг худих людей, що брели, з переперезаними стегнами, мілковіддям, по коліна у блідій полум'яній рідині.

Часом траплялось і так, що «Софала», затримавшись в якомусь із портів, надходила до бухти Пангу лиш опівдні. Спочатку тільки темна хмарка на обрії, тонка курява диму таємниче росла з порожняви в ясне небо. Мовчазні рибалки поміж рифами простягали свої худі руки в морську далечінь; брунатні постаті, що пленталися нахилившись по маленьких узбережжях,—брунатні постаті чо-

ловіків, жінок і дітей, що порпались у піску, намацуючи черепаші яйця,—випростувалися; піднісши зігнуті лікті і затуляючись рукою від сонця, люди дивились, як цей щомісяцевий фантом наближався, то неухильно прямуючи, то звертаючи вбік, і пропливав повз них. Їх вуха ловили важке дихання «Софали», їхні очі стежили за нею, доки вона не вступала в протоку поміж двома рогами суходолу, посуваючись повним ходом, немов сподівалась безборонно пробитись аж до самого серця землі.

Такими днями променисте море ховало всі ознаки небезпеки, що стерегла судно по обидва боки його дороги. Ніде—ні поруху; все було мов прибите, приголомшене міццю світла; вся група острівців, непрозора в сонячному сяйві—скелі схожі на шпиль та зазубні і скелі схожі на руїни, острівці подібні до вуликів та кротовин і острівці, що нагадували своїми обрисами скирти сіна або обвиті плющем башти,—ввесь архіпелаг відбивався на гладіні води, мов цяцьки з чорного дерева, розташовані на сріблястім кришталі люстра.

Перший подув вітру відразу оповивав усе шумовинням бурунів, наче імлою вибухлої пари, і прозора вода, здавалось, закипала в протоках. Розворушене море чітко обмальовувало сердитою піною широке підніжжя групи—затоплені уламки й покидьки, що залишились від тих часів, коли будовано сусідній берег, і випнули геть у фарватер свої небезпечні шпиль, наїжившись довгими зліс-

ними косами, подекуди з милю завдовжки,— смертельними косами з шуму і каменю.

Але досить і свіжого бризу,—як того ранку, за попереднього рейсу, коли «Софала» вийшла зарання з бухти Пангу, а м-ра Стернове відкриття виросло із крихітного зернятка інстинктивної підозріливості і розцвіло потворною і лиховісною квіткою, — навіть такого легкого бризу задосить, щоб зірвати з обличчя моря лагідну машкару. Стерн видивлявся собі байдуже і вперше побачив небезпечні місця, відзначені пінявими темносиніми плямами на воді, мов на карті. Йому спало на думку, що за такої години найзручніше ввійти у протоку: ясний вітряний день, коли об кожну підводну скелю розбиваються хвилі і шумовинням, мов поплавищами, зазначають фарватер; під час же штилю взм доводиться покладатися лиш на компас та на гостре досвідчене око. Але капітани «Софали» не раз мусіли братись уночі цими місцями. Нині, керуючи пароплавом, ви не можете згаяти шість, а то й сім годин. Ніяк не можете. А в тім, найголовніше тут—звичка, і з належною обачністю... Фарватер широкий і до певної міри безпечний. Тільки треба добре намацати в темряві приступ до нього, бо коли ви заплутаєтесь он-там, серед рифів біля входу, то вже не виведете цілим судно... та, взагалі, навряд чи виберетеся звідси.

То була остання думка Стернова, що не мала відношення до великого відкриття. Він допіру наглядав, як упоряджали якір, і забарився на носі. Капітан командував на містку.

Позіхаючи, Стерн відвів очі від моря і сперся плечима на боканець.

Власне кажучи, то були останні спокійні хвилини, які судилось йому прожити на «Софалі». Кожну дальшу мить виповняли плани і нестерпне збентеження. Ні одної більше байдужої думки,—відкриття віддало геть чисто всі його думки на муки, аж іноді він шкодував, що оце йому не забракло тям зроби-ти своє відкриття. І проте, як що його шанс просунутись залежав від того, щоб викрити «щось неслухне», то не міг він сподіватися від фортуни кращого подарунку.

Х.

Справді, відкриття не могло не схвилювати. Виявилась якась «надзвичайна неслухняність», і усвідомити її попервах було просто-таки страшно. Стерн дивився на корму в такому млявому настрої, що проти свого звичаю не хотів нікому пошкодити. Перед очима в його був, на містку, капітан. Яка дрібниця, яка випадкова думка призвела до відкриття! Так випадкова іскра може підпалити гніт жахливої міни.

Вітер піддував з-підсподу тент на шкафуті, і парусина ляскала раз-у-раз, то випинаючись, то западаючи поволі, а вгорі, над нею, тріпотіло без відгалу сіре широке пальто капітана Уоллея навколо його рук і тулуба. Він стояв проти вітру з завіяною на груди довгою сріблястою бородою; брови низько нависли йому над затіненими очима, що, здавалось, дивилися пильно вперед. Стерн міг розглядіти, як поблискують білки під волохатими дугами брів. На недалекій відстані очі капітанові, попри всю привітність його поведження, проймали вас наскрізь. Розмовляючи із своїм капітаном, Стерн ніколи не міг збутись цього вражіння.

Не подобалося йому це, не подобалося! Яким величезним та важкотілим видавався капітан, стоячи там, угорі, обік куцого свого прислужника-серанга,—звичайне явище на цьому незвичайному пароплаві! Безглуздий звичай, не казавши лихого слова. Стерна поривала злість. Тож, справді, таки міг би старий дідора і сам пантрувати свого пароплава, не тримаючи завжди під ліктем цього роззяву-тубільця. Стерн з огидою знизав плечима. Що це? Лінощі чи що інше?

Мабуть, старий шкіпер розледащів з літа-ми. Всі вони ледащіють тут, на Сході (Стерн був добре свідомий своєї виняткової працьовитості) і зовсім пускаються берега. Але ж на містку капітан стояв високий і простий, а під боком у нього, мов голівка малої дитини край столу, визирало з-поза білої парусини, протягнутої вздовж поручнів, брунатне обличчя і м'який приношений бриль серанга. Звичайно, малаєць стояв позаду, ближче до штурвала. Але велика несхожість між собою обох цих постатів і щільне їх сусідство бавили Стерна, немов яке диво.

Він бачив, як капітан Уоллей хутко повернув голову і сказав щось своєму серангові; вітер звів йому сиву бороду на плече. Мабуть, звелів чолов'язі подивитись на компас. Так воно й є. Тож то такий клопіт — зробити один крок і глипнути оком самому. Зневага Стернова до лінощів, що обсідають на Сході білих людей, збільшувалась що-хвилини. Деякотрі з білих звелися б ні на що, якби не держали напохваті оцих тубільців: розбещу-

ються, гублять усякий сором. Він, Стерн,— хвалити бога,—не з такого кодла. Він би не допустився залежати від якогось зморщеного малайця. Начеб-то можна звірити що на безголового тубільця! Але цей вродливий дідуган, очевидно, мислив інакше. Завжди вони трималися пари, мов отой кит із своїм прибічником — маленькою рибою-лоцманом.

Кумедність цього порівняння розсмішила Стерна. Кит із своїм нерозлучним лоцманом! От кого нагадував старий, бож не можна сказати, що він скидається на акулу, хоч саме так уживав його м-р Массі. Але м-р Массі не тямив, що говорив, коли казався. Стерн посміхнувся сам до себе і помалу поринув у розмисли, збуджені звуками й образом слова «риба-лоцман». Йому вплили в голову думки про допомогу та керування; слово «лоцман» промовляло про довіру, про залежність, про послугу бажану морякові, який у пільмі шукає суходолу, намацує наосліп путь у тумані, посувається вперед у густому повітрі шторму, коли над морем носяться зірвані із хвиль солені бризки, а кругогляд зступається, аж здається, що можна доторкнутися рукою до звуженого обрію.

Лоцман бачить краще за чужинця, бо добре знання місцевости, мов гостріше око, доповнює йому контури тих речей, що майнули от-от і зникли у темряві, допомагає пробитися зором крізь серпанок імлі, розстелений над землею під час шторму. Лоцман точно вам визначить усі обриси берега, пови того туманом, знайде вказівні знаки, похо-

вані у беззоряній ночі, мов у домовині. Він пізнає, бо вже знає. Не далекозорість, а ґрунтовне знання дає лоцманові спромогу визначити місце судна на морі, а від цього залежить добра слава людини і спокій його сумління, справдження появленої йому довіри, залежить його власне життя (дуже рідко він сам-один посідає його повновладно) і життя інших людей. Лоцманове знання заспокоює, дає певність керівникові судна. Але ж про серанґа, якого Стерн порівняв з рибою-лоцманом, супутником кита, ніяким способом не можна було думати, що він має ґрунтовніші знання, ніж його капітан. Як міг він їх придбати? Ці два чоловіки—білий і брунатний — прийшли на судно разом, того самого дня і, звичайно, біла людина здобуде за тиждень більше досвіду, аніж найрозумніший тубілець за місяць. Серанґ пришився до капітана—це звертало на себе увагу—мовляв, як риба-лоцман до кита, і з нього, виходить, є якась користь. Але яка?.. яка саме? Риба-лоцман... лоцман... Коли тут справа не в ґрунтовнішим знанні, то...

І Стерн натрапив на розгадку, зробив своє відкриття. Воно видалося йому огидним, бо перечило його поняттю про чесність, уявленням його про людство. Воно примушувало людину добре придивитися і розважити, що можливе і чого не може бути на світі, наче сонце раптом зробилося синє і освітило новим, зловісним світлом людей і світ. Справді, в ту першу мить Стерн відчув фізичний біль, немов би хто вдарив його в підсердя; змі-

нився самий колір моря,—здався химерним його розгубленим очам; і все його тіло відчуло тої хвилини якусь хиткість, несталість, наче земля почала обертатись навспак.

Раптове зворушення заступила цілком природня недовіра до зробленого відкриття; вона полегшила його біль. Він передихнув, і момент пройшов. Але потім, цілісінький той день, він раз-у-раз відривався від праці, знов і знов переживаючи напад подиву. Він зупинявся і похитував головою. Сумніви розвіялися майже з такою ж швидкістю, як і перше зворушення, і далші двадцять чотири години він ні на мить не міг заснути. Неподобна річ—оте безсоння. За обідом, за вечерею (його місце було кінець столу, накритого для білих на містку) він, мов зачарований, дивився на капітана Уоллея, що сидів навпроти. Він стежив, як старий поволі підводив руку і підносив їжу до рота, маючи такий вигляд, ніби він не тямить, що їсть, ніби той насущний хліб утратив для нього всякий смак. Капітан їв, як сновида. «Моторошне видовище», думав Стерн. Він бачив, як капітан Уоллей надовго замовкав і сидів сумний і нерухомий, а велика засмагла його рука лежала біля самої його тарілки. Нарешті, Стерн помічав, що обидва механики, по праву і по ліву його руку, поглядають на нього здивовано. Тоді він похапцем затуляв рота і, блимаючи очима, втуплявся в тарілку. Страшно було дивитися на старого; і так само страшно було знати, що він, Стерн, міг би трьома словами висадити цього чолов'ягу в повітря.

Підвести лише голос і вимовити коротеньку фразу,—нічого й не треба більше; а втім це просте діло здавалося таким же неможливим, як спроба зрушити сонце. Нехай мов жахливий якийсь автомат, а таки старий міг їсти,—зворушеному ж Стернові, — принаймні того вечора,—їжа ставала в горлі руба.

З того дня Стерн мав досить часу звикнути до напруженої процедури сніданків, обідів та вечер. Ніколи б він не повірив цьому. Але звичка—то все. Тільки ж безмірність відкриття перешкоджала Стернові розлягтися пихою. Він почував себе, мов людина, що, шукаючи набитої рушниці, щоб збройно здобути собі високе становище, надібала громоносну міну, вже зовсім налагоджену до вибуху. Посідач такої зброї робиться нервовий і заклопотаний. Стерн не мав і найменшого бажання висадити себе в повітря, і не міг він також збутися думки, що вибух пошкодить якимсь чином і йому.

Це потерпання спочатку його стримувало. Йому знов повернулись і хіть до їжі і сон. Він спав із своєю жахливою зброєю під боком, і свідомість грізної її сили ніколи його не кидала. В жадному разі не умовиводи допровадили його до відкриття. Але ж тільки ця думка запала йому в голову, як слідом за нею з'явилися і докази—сила спогадів про різні дрібні факти, яким передніше він не надавав належної уваги. Дивні оті інтонації глибокого голосу; мовчазність, надягнена мов броня; повільні, мов би обережні рухи; години нерухомости, наче той, кого Стерн спостерігав,

навіть повітря боявся зрушити; кожний знайомий жест, кожне слово, вимовлене при Стерні, кожне підслухане зідхання,—все це набирало особливої ваги, потвердної сили.

Кожен день на «Софалі», — впевнявся Стерн, — був переповнений доказами, незаперечними доказами. Вночі, як що не на вахті, він викрадався в одній піджамі з своєї каюти на палубу шукати нових потверджень і може з годину стовбичив босоніж під містком, нерухомий, як стояни тенту. Капітанові каботажного судна не доводиться самому вистоювати свою вахту в тих місцях, де плисти безпечно: за нього звичайно вартує серанг; у чистім морі, коли не треба міняти курсу, серангові звичайно доручають провадити судно. Але цьому старому, очевидно, не сила була сидіти спокійно у своїй каюті. Понад усякий сумнів, він не міг спати. Та й не диво. От ще один доказ. «Софала» плавно плила по темній рівняві моря; все навкруги обгортав супокій, і враз на містку, над головою Стерна нервово озивався тихий голос:

«Серангу!»

«Туане?»

«Ти добре стежиш за компасом?»

«Так, туане, стежу».

«Судно додержує курсу?»

«Так, туане. Точнісінько».

«Гаразд. І пам'ятай мого наказу: ти маєш стежити за стерничим і пильно пантрувати—так само, як коли б мене не було на містку».

Серанг відповідав, тиха розмова вривалася, і все навколо Стерна поринало в ще

глибше, ще непорушніше мовчання. Стерна брали дрожі, з довгої стоянки йому затерпала спина, він прокрадався назад до своєї каюти, на лівому борті. Всі його сумніви вивітрились до останнього прослідку; від зворушення, в яке ввігнало його відкриття, залишилося тільки неясне потерпання. Не страх перед самою людиною,—він міг знищити її шістьма словами,—а якесь побожне обурення проти задрісної і витонченої зажерливості (хіба це могло бути чимсь іншим?), проти божевільного і моторошного наміру знехтувати заради кількох лишніх доларів найпростіші вимоги сумління, повстати проти вироку самої долі.

Хвалити бога, ніде на світі ви не знайдете другої такої людини. В її шахрайстві було щось із біса зухвальне, і це вас спиняло.

Ще й інші міркування роїлися йому в голові, примушуючи його бути обачним і держати язик за зубами. Тепер він собі думав, що було б багато легше виповісти все під свіжим вражінням. Він майже шкодував, що не зчинив відразу гвалту. Але його стримала тоді потворність викритої таємниці... Де там! Він сам ледве міг її усвідомити, не то щоб виказати комусь іншому. Крім того, маючи справу з таким очайдушним хлопцем, усього не передбачиш. Не про те йшлося, щоб його скинути (ця справа так що й скінчена), а щоб самому зайняти його місце. Хоч яка химерна ця думка, а таки старий ще спромігся б стати до бою. Чолов'язі, здатному на таке шахрайство, не забракне сили хоч на що, бож за-

взявся ж він на самого господа бога. Потвора, страхіття—от він хто: так і чекай, що почне бешкетувати, доки не виштирить його, Стерна, з пароплава і зіпсує назавжди йому кар'єру в цій частині Сходу. Але як хочеш висунутися, то мусиш ризикувати. Інколи Стернові здавалося, що то була помилка—звонпити і не зняти бучі по теплому сліду; а ще гірше—він не знав, що його тепер робити.

Похмура лютість Массі збивала з пантелику. В цій складній ситуації—то був невідомий чинник. Що таїться за тими брутальними образами? Хіба можна звіритись на істоту з такою вдачею? За свою особисту безпечність Стерн не боявся, але дуже потерпав, щоб часом Массі не пошкодив його сподіванкам на майбутнє.

Звичайно, Стерн уважав себе за винятково спостережливу людину, та надто довго жив він самим своїм відкриттям. Ні на що інше він не звертав уваги, доки нарешті не спало йому на думку, що таке наочне шахрайство навряд чи могло не впасти в око ще кому. На «Софалі» четверо білих. Джек, другий механик, безголова людина, — машинаря заступила йому весь світ. Залишався Массі—зацікавлена особа—власник судна, майже збожеволілий з клопоту. Стерн чув і бачив на «Софалі» досить всякої всячини, і зрозумів, який у того клопіт. Завжди роздратований, Массі ніби зовсім не помічав обережних Стернових підступів. Коли б тільки знав він, що міг би здобути в Стерна потрібні йому відомості! Та хіба ж можна мати справу з такою

людиною? Це все одно, що ввійти у барліг до тигра з шматком сирого м'яса в руці. Таж він вас пошматує в подяку за все ваше піклування. Справді, Массі завжди загрожував, що зробить це. І свідомий конечної потреби братись негайно до справи, але вагаючись ризикувати, Стерн перевертався всю ніч на своєму ліжку і щось бурмотів, наче його була пропасниця.

Оце тільки пароплав замалим не наскочив на мілину. Ця подія надзвичайно стурбувала Стерна. Він боявся, як би яка нагальна катастрофа не знищила всіх його планів. Коли Массі виходив на місток, старий мусів же був, на думку Стерна, піддавати собі духу і триматись бадьоро. Ясно, що кепська була тепер його справа, дуже кепська. Навіть Массі на-смілився цього разу вказати на помилку. Підслухуючи вниз, біля трапу, Стерн чув його рюмсання і простацькі докори. На щастя, цьому бидлу, Массі, бракувало одної клепки, щоб зрозуміти, в чім тут справа. Зрештою, він не такий і винний, бо треба добру мати голову на плечах, щоб второпати справжню причину. А проте, в жадному разі не можна баритися. Старому стане пороку гратися не надовго.

«Я можу загубити своє життя в цій безглуздій грі,—не то що кар'єру», сердито мурмотів собі під ніс Стерн, коли головний механік обійшов зашкленний люк і щез з очей. «Авжеж... безперечно», розважав він. Але вибалакавши все, що знаєш, ні на крок не посунеш справи. Навпаки, це зруйнує всі його плани. Він боявся і вдруге впіймати облизня.

Він мав підозру, що в цій частині світу товариші його не дуже люблять,—бозна чому, бо він не зробив їм нічого лихого. Мабуть, заздрощі. Люди завжди нападаються на розумного хлопця, що не таїться із своїм бажанням висунутись. Виконати свій обов'язок і сподіватись подяки від цього бидла Массі—то була б справжня дурниця. Він паскудний людець. Боягуз! Зіпсутий хлопець! Поганець! Бидло! Тварина без найменшого знаку людського почуття. Йому бракує навіть звичайної цікавості, а то б відповів так чи інакше на всі Стернові натяки... Якась таємнича безтямність! Як на Стерна, то недоумство збезнадієного Массі переважало дурний розум усіх інших судновласників.

Поринувши в розмисли про перешкоди, залежні від безглуздя Массі, Стерн забув про все і затопив погляд у мостини палуби.

Легке тремтіння здвигало ввесь корпус пароплава. На цій німотній річці, затіненій і супокійній, мов лісова стежка, воно відчувалось помітніше. «Софала» рівно плила вперед, минувши прибережну смугу багнищ і мангровій. Тут береги були вищі і стрімкіші, а велетенські лісові дерева збігали до самої води. Там, де течія розкришила берег, світились глибокі руді водорії і переплутане коріння, що неначе провадило під землею боротьбу; а в повітрі теж змагалося за життя переплетене гілля, перевите й обтяжене ліянами, зступаючись листям у щільну зелену стіну, над якою подекуди зносилися в небо височенні колони стовбурів; місцями роз-

тулялись у тій стіні рвані, мов пробиті гарматним набоем, відтулини, і крізь ці віконця визирав непроглядний морок, відвічний незайманий сутінок пралісу. Грюкотіння машин билосся луною в пристіни, рівномірно, мов удари метронома, вистукуючи ритм неосяжної тиші; тінь від листяної стіни на західньому березі впала на ріку, а заломлена назад курява димаря клуботалась позад пароплава, розстилаючи над темною водою тонкий присмерковий серпанок; на всьому протязі коліна, між двома залучинами, спинена припливом ріка здавалась водостоем.

Тіло Стернове, мов прикипівши до місця, трусилось від голови до п'ят у такт тремтінню пароплава; час від часу знизу долітав брязк заліза, вибух крику; праворуч—лист на верховітті ловив сяйво низького вже сонця і мов би випромінював своє власне золотисто-зелене світло; залляте мерехтливим блиском горішне галуззя різьбилось чорним мережевом на тлі блідої блакиті, що нависла над річищем, мов верх намету. Пасажири, які їхали до Бату-Беру, ретельно згортали навколішках свої постелі-мати, зав'язували клунки, зачиняли скриньки. Якийсь рябий гандляр відкинув голову назад і вихиляв собі в горло останні краплі з глиняної пляшки, щоб потім сховати її в клунок з ковдрами. Крамарі стояли купками на палубі і гомоніли стиха. Прибічники одного дрібного раджі¹² з побережжя—широковиді скромні парубки в білих штанах, круглих білих бавовняних брилях і барвних саронгах¹³ навпоперек бронзових плечей, сиділи ко-

лом навпочіпки, круг люка, і жували бетель¹⁴. Губи в них були червоногарячі, мов скривавлені. Їхні списи, складені до купи біля їх босих ніг, нагадували оберемок сухого бамбука. Тонкий блідий китаець уже підпхнув під паху здоровий клунок і нетерпляче дивився наперед... Бродяжий клінг¹⁵ натирав собі куском дерева зуби, струмками спльовуючи за борт слину. Гладкий раджа куняв в обдертому кріслі... А по обидва боки, за кожною залучиною, з'являлися знов і бігли в далечінь уздовж берегів дві паралельні стіни листя. Їх щільна непроглядна гущина рідшала вгорі, оберталась в імлу незліченних тоненьких галузок молодого ніжного гілля, що відпаростилось від верховіття сивих стовбурів, у мережево перовидих ліян, що винеслися на волю і застигли в повітрі, мов срібні тонкі хмизини. Ніде не видно було порубу, ні сліду людської оселі. Тільки в одному місці, на незарослому кінці коси виднілося під тінню струнких деревуватих папоротів руйновище—зубчасті рештки старої халупи на палях; її бамбукові стіни, здавалося, хтось розтрощив дрючком. А трохи згодом виткнулася з-під навислих кущів пірога. В ній сиділи над купою зелених кокосових оріхів чоловік і жінка. Коли «Софала» проминула човен, він загойдався на хвилях, схожий на пливучу будівлю відважних комах—якихсь мандрівних мурашок. Дві склисті згортки води розбігались від бортів «Софали» на весь шир ріки і тяглися слідом за пароплавом, з тихим плеском обсипаючись рудявим шумовинням біля тванистих берегів.

«Я повинен», розважав Стерн, «навести це бидло Массі на розум. Нема кінця-краю цій дурниці. Отам, на містку, старий—похований у своєму кріслі, — така сама була б з його користь, якби він лежав собі в домовині,—а серанг керує судном. Бож так воно й є. Керує судном. Займає місце, що належить усім правом мені. Я повинен навести на розум цю дику звірину. І я це зроблю зараз...»

Коли помічник рвонувся йти, маленького брунатного півголою хлопчика з великими чорними очима і амулетом на шиї захопив панічний жах. Він кинув, не дожувавши, банан і побіг пригорнутись до колін поважному темновидому арабові в просторому вбранні, що не знати чому (бо це зовсім йому не личило) сидів, як біблійний якийсь персонаж, на жовтій бляшаній скриньці, перев'язаній мотузкою з індійського очерету. Батько без найменшого зворушення спустив руку і заспокійливо поплескав дитину по голеній потилиці.

ХІ.

Стерн перейшов палубу, шукаючи першого механіка. Джек, другий механік, що саме спускався трапом у машинарню, все ще обтираючи руки, вищирив до нього свої білі зуби; на його замащеному обличчі грала загадкова усмішка. Массі ніде не було видно. Мабуть, пішов до себе. Стерн легенько постукав у двері його каюти, потім наблизив лице до вентилятора і мовив:

«Мені треба поговорити з вами, м-ре Массі. Дайте мені дві-три хвилини уваги».

«Я зайнятий. Не стійте під дверима».

«Але ж будьте ласкаві, м-ре Массі...»

«Ідіть собі. Чуєте? Забирайтеся звідси... на другий кінець судна... Забирайтесьь...» Массі знизив голос і додав: «до чорта!»

Стерн почекав. Потім спокійно вимовив:

«Справа негайна. Коли ви будете вільні, пане?»

На відповідь було гнівне: «Ніколи!»—і тоді Стерн з рішучим виразом на обличчі враз повернув ручку.

В апартаментах м-ра Массі,—вузькій, на одно ліжко, каюті,—було дуже чути милом. Відвідач бачив перед собою чисто прибрану,

підметену до останньої порошинки, нічим не оздоблену охайність, не так голу як пустопорожню, не так сувору як неживу, позбавлену людського духу, подібно до шпитальних покоїв, або, певніше (беручи під увагу малий розмір помешкання), до чистенького пристановища бідняка—зневіреної, але взірцевої людини. Жадна фотографія не прикрашала перебірок; жадна одежина, хоч би запасний кашкет, не висіла на мідних гачках. Уся каюта була пофарбована блідо-блакитною фарбою; дві великі морські скрині акурат виповняли всю просторінь під ліжком. Досить було раз перебігти очима, щоб розглянути усі чотири нічим не заставлені кутки і вишарувану підлогу. Впадала в око відсутність звичайної в таких каютах канапки. Текового дерева накришка умивальника видавалася герметично затуленою, так само як і верх бюрка—під стіною, в ногах коло ліжка. Тонкий, мов млинець, матрац був прикритий потертою ковдрою з полинялою облямівкою і складеною сіткою проти москитів,—нею запинали постіль, коли доводилось ночувати в гавані. Ніде не видно було ані клаптика паперу, ні черевиків під ліжком, ні будь-якого сміття, ні навіть попелу з люльки: останнє, коли маєш справу з завзятим курієм, обурює, як вияв найбільшого лицемірства. Сідець у старого дерев'яного крісла (тільки це одно й було в каюті) виглянсувався від довголітнього сидіння і лиснів мов натертій воском. Екран з берегового листя, розгортаючись безнастанно у круглому

просвіті ілюмінатора, пропускав у приміщення хитке павутиння світла і тіні.

Притримуючи одною рукою двері, Стерн простромив у каюту голову і плечі. Вражений цим зухвалим вчинком, Массі (він не робив нічогосінько) зірвався мовчки на ноги.

«Не лайтеся», прошепотів поквалпно Стерн. «Я не хочу, щоб ви мене лаяли. Я тільки про ваше добро дбаю, м-ре Массі».

Настала павза, начеб-то виповнена надмірним подивом. Обоє ніби втратили мову. Потім помічник почав почитиво і непримушено:

«Ви просто уявити собі не можете, що робиться на вашому судні... Вам і на думку таке не спаде. Ви надто добрячі... надто... просто-лінійні, м-ре Массі, щоб мати на кого таку підозру... Вам волосся стане дибом».

Він спинився, придивляючись, яке вражіння справили його слова: Массі виглядав мов причмелений і ніби нічого не розумів. Він тільки проводив долонею по чорних, як вугіль, пасмах волосся, що налипли йому на тім'ї. Стерн захопився змінити тон і заговорив конфіденційально і зухвало:

«Не забудьте, що лишилось усього-но шість тижнів...» Той тупо дивився на нього... «так що вам в усякому разі скоро потрібний буде капітан».

Отепер тільки Массі тріпнувся і, здавалось, ладен був звереснути, неначе цей натяк обпik його, мов до білого жару розпечене залізо. Зусиллям волі він стримав себе.

«Потрібний... буде... капітан», сказав він повільно і в'їдливо. «Кому потрібний капітан?»

Ви наважуєтесь говорити мені, що я не можу перебути без вас—брехливих моряків, щоб працювало моє судно. Ви і до вас подібні стільки літ відпасаєтесь моїм коштом. Я б менше шкодував, якби викинув свої гроші за борт. Розбещені, нікому непотрібні шахраї! Старе судно знає більше за найкращого з вас». Він заскреготав зубами і вицідив крізь них: «Дурний закон вимагає, щоб на судні був капітан».

Тим часом Стерн набрався духу.

«І дурні страхові товариства, так само», докинув він недбало. «Але не в тім річ. Я хочу вас запитати: чи не підійшов би я вам, добродію? Я не заперечую, що ви змогли б провести судно кругом світу не гірше за нас, моряків. Вас я не запевнятиму, буцім це дуже хитра штука»... Він фамільярно зайшовся уриваним реготом. «Але такий закон—не я його писав. Хлопець я енергійний і молодий. Ваші погляди я цілком поділяю, а звички ваші, м-ре Массі, вивчив за цей час. Я не пиндючитимусь, як отой... той... ледачий дідуган, отам на містку».

На останніх словах він зробив наголос, щоб збити Массі з сліду, як що... Але цього разу він був певний успіху. Спантеличений головний механік, здавалося, не знав що робити, мов тухтій, якому загадано піймати дзигу.

«Чого вам треба, добродію, так це тямущого хлопця без примх та дурошів, що залюбки служив би на вашому пароплаві. Ясно. Що ж, я придатний до такої праці не менш

за цього серанга. Бож так воно й є. Чи відомо вам, добродію, що не хто інший, як ця мавпа, цей вражий малаєць, керує вашим судном? Ви тільки прислухайтеся: от він походжає на містку, в нас над головою,—справжній офіцер на вахті, та й годі! Він веде пароплав проти течії, а тим часом велика людина вивернулася собі у кріслі. Може спить. А як і не спить, то справа від того не краща, вірте мені на цьому».

Він наважився просмикнутися трохи далше в каюту. Массі, похнюпивши голову і вп'явшись рукою в спинку крісла, сидів—не рухнувся.

«Ви думаєте, добродію, що ця людина обплутала вас з руками й ногами своєю умовою»... Массі підвів голову і оскирився... «Бачите, добродію, мимоволі почувеш, що треба й не треба, коли живеш у тісноті на пароплаві. Це не секрет. І на березі давно вже про це теревенять. Хлопці йдуть на заклад з цього приводу. Ні, добродію! Не він вас, а ви його тримаєте в руках. Ви скажете, що не можна його звільнити за ледарство. Важко буде довести на суді, то-що. Згоден. Але скажіть тільки слово, пане, і я розповім вам такі речі за це його ледарство, що ви матимете цілковите право викурити його в один мент з містка і поставити мене на його місце ще за цього рейсу. Так, добродію,—перш ніж ми вийдемо з Бату-Беру. А схочете, то ще й зможете примусити його платити по доларові в день за харч, доки ми не повернемося назад. Ну, що ви на це скажете? Слухайте,

добродію! Вимовте лише слово. Далєбі, справа того варта, а я ладен повірити вам на слово. Обіцянка ваша мені стільки ж важить, як і контракт».

Очі йому заблищали. Він напосідав. Простісінька обіцянка,—і він думав собі, що зуміє втриматися на посаді, доки схоче. Він уже зметекує, як зробити себе незамінним; судно мало в порту недобру славу; буде легко відстрахати інших хлопців. Массі доведеться залишити місце за ним.

«Моеї обіцянки було б досить», повагом промовив Массі.

«Так, добродію. Задосить».

Стерн випнув бадьоро підборіддя і, блимаючи очима, дивився з тим несвідомим нахабством, від якого Массі скаженів над усяку міру.

«Тож слухайте мене, м-ре Стерне: я не пообіцяв би—чуєте?—не пообіцяв би вам і двох пенсів за ті відомості, що ви можете подати мені».

Він метко відтрутив Стерна і, захопившись за ручку, шарпонував до себе двері. Двері зачинилися з страшним грюкотом, і йому нараз потемніло в очах, немов осліпив його сполох вибуху. Він упав у крісло і ледве чутно прошепотів:

«О ні! Ти нічого не скажеш!»

У цьому місці пароплав так близько підійшов до берега, що велетенська листяна стіна, мов рухома віконниця, затулила ілюмінатор. Питьма відвічного пралісу, здавалось, линула в цю порожню каюту разом з пахом прілого

листу і багнища—гострим гнильним духом голої землі, що парує по водопіллі. Хащі гучно хльостали борт пароплава; над головою йшло тріскотіння, і дрібне відламане пагілля сипалось раптовим дощем на місток; шелеснула якась ліяна, стьобонувши верх боканця, а довга ряснолиста зелена гілляка хльоснулась об відчинений ілюмінатор, і кілька збитих листків впало на ліжко м-ра Массі. Потім пароплав віддалився від берега і знову вияснилось, але світло було смеркове, бо день уже відходив, і ріку, що вилася-звивалась поміж віковими деревами, наче на дні провалля, повивала де-далі густіша темрява—вісниця недалекої ночі.

«О ні! ти нічого не скажеш!» прошепотів удруге механик. Йому сіпалися губи, тремтіли руки. Щоб заспокоїтись, він відчинив бюрko, розгорнув аркуш тонкого сіруватого паперу, густо вкритого друкованими цифрами, і почав уважно вивчати їх, принаймні двадцятий раз за цього рейсу.

Спершись на лікоть і стисши руками голову, він, здавалось, заглибився у розплутування наймудрованішої математичної вправи. То був список номерів, що виграли під час останніх розигрів великої лотереї. Массі вже віддавна тільки й надихався що з тої лотереї. Він зовсім собі не уявляв, як можна існувати, не одержуючи періодично цього аркушика паперу, так само як не можуть уявити собі інші люди життя без свіжого повітря, без праці, без прихильности та любови. Рік-у-рік ціла пака тоненьких

аркушів наростала в його столі, тим часом як «Софала» нагонила пари під доглядом вірного Джека і спрацьовувала свої казани, мандруючи вгору і вниз по Протоці, від рогу до рогу, від річки до річки, з одної бухти до другої. Надсадна праця знесиленого, пошпетеного пароплава давала Массі спомогу накопичувати ці почорнілі документи. Він тримав їх на замку, мов якийсь коштовний скарб. Були в них, як у життєвому досвіді, чари надії, вабливість піврозгаданої таємниці, мляосна жага напівзадоволеного бажання.

Іноді, в дорозі, він на кілька днів зачинявся з ними у своїй каюті; чохкання машин відбивалось йому в ушах, і він сушив собі голову над стовбцями не звязаних між собою цифр, збитий з пантелику їх випадковою послідовністю, схожою на жарти самої долі. Він був переконаний, що мусить існувати якась логіка випадковости. Він думав, що вже бачить її образ. Йому йшла обертом голова, нило тіло; він машинально пахкав із своєї люльки; непорушне споглядання, подібно до фізичного заспокоєння під впливом наркозу, вгамовувало його розхитані нерви, а думка працювала напружено і невпинно. Дев'ять, дев'ять, нуль, чотири, два. Він робив зазначку. Дальший великий витраш упав на номер сорок сім тисяч п'ять. Звичайно, цих чисел треба уникати надалі, випишуючи білети з Маніли. «...п'ять... гм... гм», мимрив Массі, тримаючи олівець у руці. Він слинив палець—шелестів папір. Ага! А це що

таке? Три роки тому, за вересневих розигрів, головний виграв випав на номер дев'ять, нуль, чотири, два. Надзвичайно цікаво. Тут був натяк на певне правило! Він боявся недоглядіти у гнітючому багатстві матеріялу якогось таємничого закону. В чім тут справа? І з півгодини він сидів нерухомий, заціпенілий, низько нахилившись над бюроком. За плечима в його клуботалися бовдури диму, наче в каюті вибухла бомба, та він не помітив цього, не почув.

Нарешті, і не хитнувшись у своєму переконанні, він зачиняв бюроко, зривався на рівні ноги і виходив з каюти. Він швидко ходив туди і сюди по тій частині шкафута, куди не пускали пасажирів-тубільців з їх манатками. Сущє лихо—оті пасажери, та були вони теж і джерелом прибутків, і нехтувати їми не личило. Йому потрібний кожен пенні, який могла заробити «Софала». Правду кажучи, не великий заробіток! Що фортуна примхлива, це йому мало важило, відколи він дійшов якось переконання, що кожний номер має згодом виграти. Лишалось тільки вичікувати і купувати перед кожними розиграми як-найбільше квитків. Купував він звичайно багато—більше ніж дозволяли кошти. На це йшов увесь заробіток, а також і та платня, що він призначив собі, як головному механікові. За грішми, які доводилося виплачувати іншим, він, розуміється, жалував невимовно. Він дивився лихим оком на матросів, що мили палубу, на боцмана, що натирав намасленою ганчіркою мідні поручні; він тряс кулаками

і лаяв на всі боки поганою малайською мовою бідолашного теслю—заляканого, хирого, продимленого опієм китайця в широких синіх штанях, що правили йому за цілий одяг; китаєць що-разу кидав свій струмент і, тремтячи всім тілом, тікав, з розмаяною косою, наниз, рятуючись від біснування цього «диявола». Підводячи очі на місток, де завжди стовбичив хтось з отих пройдисвітів-моряків, що з волі закону мали керувати його судном, Массі майже непритомнів з шалу. Від них, від усіх його млостило. То була стара ворожість, ще від часів його першого рейсу, коли, незграбний, але зарозумілий хлопчина,—він опинився в машинарні. Їм гордували, скільки він витерпів лиха від шкіперів,—на пароплаві ж ці люди, по суті,—нікчемці. Та й тепер, коли він убився в силу і має власне судно, вони, як були, так і лишились йому за лиху кару: він мусить платити дорогі гроші цим пихатим, нікому непотрібним дармоїдам. Начеб-то кваліфікованому механікові,—а заразом і судовласникові,—не можна довірити керування судном! Гаразд! Він добре допик їм. Та то була мала втіха. Він встиг з бігом часу зненавидіти навіть своє судно за те, що воно потребувало ремонту і примушувало оплачувати рахунки за вугілля, а фрахти підчеплювало мізерні. Блукаючи по палубі, він затискав руки, щоб трахнути враз кулаком по поручнях, немов сподівався, що судно відчує біль. А втім, він не міг перебути без нього; воно йому було конче потрібне; він мусів чіплятись за нього

руками й ногами, щоб затриматися поверх води, доки не нарине сподівана хвиля щастя і не винесе його безпечно на високий берег честолюбних його мрій.

Тепер він хотів не робити нічого, отак-таки нічогісінько, і, щоб це бажання здійснилося, мати до смутку грошви. Він зазнав влади; найвищу її форму його обмежений досвід убачав у володінні судном. Яке розчарування! Суєта суєт! Він дивом дивувався з свого божевілля. Вганяв за тінню, а істотне прогавив. Надто мало був він обізнаний з утіхами багатства, щоб привиддя розкошів могло роз'ятрити йому уяву. Та й звідки міг їх знати син п'яниці-казанника, потрапивши просто з майстерні на північ до машинарні пароплава-вугляра? Але уявлення про цілковите безділля багатіїв було йому приступне. Він кохався у цій мрії, щоб забути сьогоденні свої турботи; він уявляв собі, як він походить по вулицях Гулля (малою дитиною добре знав він кожний рівчак у цьому порту), а в кешенях у нього повно соверенів. Він купить собі хату; заміжні його сестри, їхні чоловіки, хлопці, що працювали колись разом з ним у майстерні,—усі віддаватимуть йому безмірну пошану. Не доведеться ні про що дбати. Слово його буде як закон. Він довго сидів без праці перед тим, як виграв у лотерею; тепер наверталось йому на згадку, як Карло Маріані (на прізвище — Пузатий Чарлі), мальтієць, що тримав готель кінець брудної Денгемської вулиці, підлащувався до нього того вечора, коли надійшла звістка.

Сердечний Чарлі хоч і жив з того, що потурав усяким мерзенним порокам, не відмовлявся проте харчувати вборг безталанних білих невдах. Він багатів наївно думкою, що за давні рахунки будуть йому поплачені, і потай сподівався бучних бенкетів у своїй печері-винарні. Массі згадував собі цікаві, шановливі погляди білих «голодранців» — повсякчасних відвідувачів винарні. Його розібрала пиха. Зрозумівши, які перед ним розгортаються можливості, він, не гаючи часу, гордовито покинув огидне кубло. Згодом згадка про це підлащування нагонила на нього нудьгу.

То була справжня влада грошей, вільна від усякого клопоту, від усяких зайвих розмислів. Він мислив важко, а гостро відчував; на його тупий мізок проблеми, які ставить кожне впорядковане життя, були жорстокі, важкі, наче стрічні вороги навмисне виставляли їх йому на дорозі. Він думав, що всі змовилися зробити його, судновласника, не вартою уваги людиною. Як ото міг він пошитися в дурні, купивши цей клятий пароплав. Його паскудно обдурено: не буде кінця-краю цьому шахрайству; і що тісніше обплутували його турботи, накликані необачним його честолюбством, то глибше починав він ненавидіти кожного, з ким випадало йому заходити в стосунки. Дразливий з природи, амбітний, егоїстичний, він зробив нарешті життя своє пеклом, де пропащу його душу дано на поталу похмури і злісним розмислам.

Але нікого не ненавидів він так осатаніло, як цього старого, що якось над вечір з'явився до нього, щоб урятувати його від останнього зубожіння, від змови поганців-моряків. Він наче з неба спав на палубу. Кроки його билися луною в порожній корабель, і незнаний Массі глибокий голос, питаючись на палубі і вдруге і втретє: «м-р Массі, м-р Массі тут?» вражав, як чудо. Вибравшись із надер холодної машинарні, де він хмуρο тинявся з свічкою серед велетенських тіней, що облягли кістякуваті машини, Массі зацікавився з дива, коли опинився навпроти поважного старого велетня із схожою на срібний панцер бородою, що стояв на палубі в тьмянім присмерку недожеврілої вечірньої заграви.

«Хочете бачити мене в справі? В якій справі? Ніяких справ я не роблю. Хіба не видно, що судно не працює?» наїжився Массі. Через хвилину він не хотів вірити своїм ушам. Чого, чого прийшов цей старий? Такого не буває на світі. Це сон. Зараз він прокинеться, і побачить, що старий зник, як мара туманна. Поважний величний вигляд і рішучий увічливий тон цього старого дужого незнайомця справили велике вражіння на Массі. Він майже злякався. То не був сон. Не сон—п'ятсот фунтів! І відразу його захопила підозра. В чім тут справа? Звичайно, за таку пропозицію треба чіплятись руками й ногами. Але що за цим могло критися?

Перш ніж вони розійшлися, умовившись зустрітись завтра вранці в нотаріальній кон-

торі, Массі поставив собі запитання: які в його мотиви? Цілу ніч він обмірковував пакти умови—свого роду єдиного документу, що чутка за нього облетіла незабаром увесь порт і викликала силу балачок та подиву.

Массі намагався всіма способами забезпечити собі право спекатися свого спільника, не сплачуючи йому відразу його паю. А всі свої зусилля капітан Уоллей скерував на те, щоб захистити свої гроші. Хіба то не Айвіні гроші—весь її капітал, як не рахувати батькового тіла, що не боялось погроз старости? Впевнений у собі, знаходячи сили у любові до дочки, він спокійно й поважно згодився на безглузді хитромудрощі Массі. Массі запровадив до умови уваги про некомпетентність, нечесність, пияцтво. Зате й собі капітан Уоллей висунув суворі вимоги. Як вийдуть три роки, він матиме право зректися спілки і забрати свої гроші. В контракті було зазначено, що має бути утворений спеціальний фонд на виплату цієї суми. Проте, якби він покинув з якоїсь причини (за винятком смерти) «Софалу» до цього речінця, то Массі мав право сплатити йому гроші лише через рік. «А хворість?» підказав нотар, молодий хлопець, нещодавно прибулий з Європи і справами не переобтяжений. Складаючи цю чудернацьку умову, він бавився. Массі почав запобігливо рюмсати: «Як можна таке припустити?..»

«Облишімо цей пакт», мовив капітан Уоллей, непохитно вірячи у свої сили. «Все в руці божій. Я сподіваюся, що перша моя хворість

буде й остання. Скільки пам'ятаю, я ніколи не хворів. Облишімо цей пакт».

Але вже з самого початку він обурих проти себе Массі, відмовившись укласти шістсот фунтів замість п'ятьох сот. «Цього я не можу зробити», заявив він просто, але так рішуче, що Массі відразу перестав домагатися, а сам собі подумав: «Не може! Старий скупердяга. Не хоче! Десь має до чорта грошей, та волів би вмотитись на м'якому і загарбати шосту частину моїх прибутків, справляючи лежня».

Усі ці три роки ворожість м-ра Массі дедалі зростала, стримувана чимсь подібним до страху. У простодушності цієї людини таїлась якась небезпека. Зрештою, капітан Уоллей знедавна дуже змінився. Він уже не мав тепер такого грізного вигляду, він підупав на силах, неначе його гризло таємне горе. Але й досі незрозумілі були його простодушність та мужність, його прямовитість. А коли Массі довідався, що він збирається розпрощатися з ним, тільки-но вийде отой термін, залишивши його самого розплутувати питання з казанами,—його ворожість перейшла в затайну ненависть.

Це зробило його таким прозорливим, що вже віддавна не міг м-р Стерн подати йому жадних нових відомостей. Массі поклав багато праці на те, щоб, залякавши цього ницого пронозу, примусити його мовчати; він хотів сам-один використати сприятливе становище, і хоч би яка неймовірна здалася ця думка м-ові Стерну, Массі ще не

збувся охоти і не зрікся сподіванки умовити ненависного старого лишитися. Адже не було іншого виходу,—хіба що кинути й думати про багатство. Але тепер, після того, як вони перейшли мілководдя Бату-Беру, здавалось, наблизився раптом кінець. Массі був такий схвильований, що навіть перегляд виграшних номерів не зміг його заспокоїти. А присмерк у каюті де-далі тьмянішав.

Массі відклав аркуш і промурмотів знову: «О, ні, мій любий, ти не скажеш. Не скажеш навіть, що знаєш».

Він не хотів, щоб цей моргун, цей підслухач, брехач цей примусив його прискорити наступ. Він ізнов підпер руками голову і сидів нерухомо в темряві маленької зачине-ної каюти, безконечно, здавалось, далекий від метушні та гармидеру, що знялися на палубі.

Але він чув їх: зворушено заджеркотіли пасажери, хтось проволік повз його двері важку скриню. З містка долинув до нього голос капітана Уоллея:

«Зупинка, м-ре Стерне».

І звідкись з носу—відповідь:

«Так, так, сер».

«Цього разу ми пришвартуємося проти води; вода спала».

«Проти води, сер».

«Ви наглянете, м-ре Стерне».

Відповідь приглушив потужний брязкіт гонгу в машинарні. Гвинт збивав воду поволі: раз-два-три, раз-два-три, з довгими павзами, немов вагаючись на заворотах. Час від часу

розлягався дзенькіт гонгу; вздовж бортів, сколочена гвинтом, бурувала і клекотіла вода. М-р Массі не ворухнувся. Огонь на другому березі, не більший за зірочку, тихо плив за чверть милі від пароплава, окреслюючи півколо круг лівого борту. Голоси на м-ра Фан Вейковій пристані обзивалися на оклики з судна. Закинуті линви не влучили, їх закинули вдруге. Розмаяне полум'я смолоскипа на великім сампані, що приплив з побережжя везти раджу до його держави, нараз залило червоним сяйвом каюту і постать першого механика. М-р Массі не ворухнувся. Ще кілька важких поворотів,—і машини стали. Протяжний дзенькіт гонгу дав знати, що капітан упорався з ними. Безліч човнів і пірог геть-усяких розмірів підплили до правого борту пароплава. Зчинилась метушня, почувлися сплески, крики, човганина, грюкіт скиданих пакунків. Пасажири-тубільці пороз'їздились. Гармидер поволі вщух. На березі, коло самого борту, пролунав владний голос:

«Привезли мені цього разу пошту?»

«Так, м-ре Фан Вейку».

То Стерн відповів люб'язно і почтиво, нахилившись над поручнями.

«Принести вам?»

Але голос на березі знову запитав:

«Де капітан?»

«Мабуть на містку. Він ще не підвівся з крісла. Дозвольте...»

Голос перебив недбало:

«Я сам зйду на борт».

«М-ре Фан Вейку!» з запалом вигукнув раптом Стерн. «Зробіть мені таку ласку...»

Помічник кинувся до трапу. Стало тихо. М-р Массі, в темряві, не ворухнувся.

Він не зрушився з місця і тоді, коли хтось, човгаючи поволі ногами, ліниво пройшов повз його каюту. Він обмежився тим, що загорлав крізь зачинені двері:

«Гей, Джеку!»

Той несквапно вернувся. Скрипнула ручка, і другий механик з'явився на дверях, темний на тлі заскленого люку—за його плечима. Лице його видавалось таким же темним, як і вся постать.

«Цього разу ми щось дуже спроквола бралися вгору».

«А ви чого сподіваєтесь, коли половину труб від казанів позатулювано, бо течуть», багатослівно оборонявся другий механик.

«Заткніть свою пельку», мовив Массі.

«А я вам кажу—заткніть свої гнилі казани», мляво, хрипким голосом відказав йому вірний підручний. «Спустіться-но самі униз та спробуйте нагнати в них пари... як вам стане духу».

«Тож то й є, що ви й соли тієї не варті, яку їсте».

Другий механик щось хмикнув на відповідь—не то усміхнувся, не то забурчав.

«Краще посуватись поволі, аніж звести ні на що судно», доводив він своєму укоханому начальникові. М-р Массі, нарешті, зрушився. Він повернувся у кріслі і заскреготів зубами.

«Хай вас дідько обох візьме—і вас і судно!»

Я хотів би, щоб воно опинилось на дні. Тоді б ви поздохали з голоду».

Вірний підданець зачинив тихенько двері.

Массі прислухався. Замість піти до ванної і там обчиститись, другий механик увійшов у свою каюту, поряд з каютою м-ра Массі. Массі схопився і почекав. Він почув, як клацнув замок, вибіг з каюти і шалено гупнув ногою у двері.

«Ви десь зачинились, щоб напиться!» вигукнув Массі.

Невдовзі надійшла приглушена відповідь:

«Тепер я сам собі пан над своїм часом».

«Як ви пиячитимете в дорозі, я вас виштирю», крикнув Массі.

У відповідь на цю загрозу було вперте мовчання. Збентежений Массі відійшов від дверей. На березі з'явилися дві тіні, наближаючись до трапу. Массі почув зневажливий голос:

«Мені щось не йметься віри вашим словам. Але, звичайно, я побалакаю з ним про це».

Другий голос, Стернів, промовив офіційно, з відтінком жалю:

«Дуже вдячний. Це все, чого я хочу. Я мушу виконати свій обов'язок».

М-р Массі був здивований. Маленька жвава постать збігла на палубу і замалим не наскочила на Массі, який стояв у сутінку поза колом світла від ліхтаря, що висів над трапом. Обмінявшись нашвидку привітанням, м-р Фан Вейк попрямував до містка, а Массі промовив похмуро до Стерна, що плівся ззаду:

«Що це ви, підсипаєтеся тепер до м-ра Фан Вейка?»

«Далекий від такої думки, м-ре Массі. Я не досить підхожий для м-ра Фан Вейка. Боюся, що й ви не в більшій у нього повазі. От капітан Уоллей, так той, здається, йому підходить. М-р Фан Вейк пішов запросити його на обід до своєї господи сьогодні ввечері».

Потім він хмуро промурмотів сам до себе: «Сподіваюся, що обід йому сподобається».

XII.

М-р Фан Вейк, біла людина з Бату-Беру, колишній морський офіцер, що з йому самому краще відомої причини зрікся блискучої кар'єри, щоб закласти першу тютюнову плантацію на цій відлюдній смузі побережжя, почував приязнь до капітана Уоллея. Врода нового шкіпера притягла до себе його увагу. Не можна було уявити собі людини більш відмінної від тих шкіперів, що він перебачив на капітанському містку «Софали».

На ту пору Бату-Беру було затишним куточком і тільки згодом перетворилось на центр тютюнової округи—на затоплене в пишних рясноквітих садках селище, схоже на передмістя, з двома рядами бенгало по обидва боки довгої, єдиної на всю осаду вулиці, затіненої двома рядами дерев. Потім тут прокладено дорогу, три милі завдовжки, за-для надвечірніх прогулянок екіпажем. В Бату-Беру оселився резидент першого рангу з огрядною веселою жінкою, що вела перед у товаристві жонатих управителів плантацій і нежонатих парубків-службовців великих фірм.

Але поки що до цього благоденства було

далеко, і м-р Фан Вейк розкошував собі самотою на лівому березі ріки, на вузькому прорубі у глиб лісу, який збігав до самого берега і відбивався у воді. Відлюдне бенгало м-ра Фан Вейка дивилося вікнами на султанові будинки—по той бік ріки. Султан, турботливий і меланхолійний старий володар, давно покінчив з коханням та війною. Він уже віддавна згубив усякий інтерес до життя (за винятком недобрих призвісток), а час був завжди йому нічого не вартий. Смерти він страшився, але плекав надію, що помре перше, ніж білі надумаються відібрати в нього його країну. Він часто перевозився через ріку (слідом за ним плило не менш як десять човнів, геть ущерть повних люду), палко сподіваючись витягти які відомості про це з своєї власної білої людини. На веранді він завжди садився на той самий стілець, двірські магнати розташовувались, відібгавши під себе ноги, на килимах та шкурах поміж меблями, а челядь сідала рядів у три-чотири перед верандою на зарослому травою майданчику, поміж будинком та рікою. Інколи султанова візита починалася на світанні. М-р Фан Вейк терпів ці наскоки. Він кивав до гостей головою з вікна своєї спальні, тримаючи в руці зубну щіточку чи то бритву, або пробирився собі любенько в купальному вбранні крізь натовп вельмож. Він то з'являвся, то знов зникав, наспівуючи пісеньку, глянсував уважно нігті, тер собі одеколоном допіру виголені лиця, пив свій уранішній чай, виходив наглянути, як працюють його кулі, повертався, пе-

реглядав папери на столі, брався до книжки, прочитував з дві-три сторінки або сідав за фортепіяно і награвав, відкинувшись назад на табуреті та похитуючись з боку на бік. Нарешті примушений говорити, він з жалю до султана давав уникливі заспокійливі відповіді. Можливо, те саме почуття примушувало його бути марнотратно гостинним і не жалувати газованийих трунків, і часто траплялося так, що він сам на цілісінький тиждень зоставався без содової води. Старий султан вшанував м-ра Фан Вейка землею, скільки тому заманулось, а це було не більше й не менше, як цілий маєток.

Хто його знає, щó більше кортіло м-ові Фан Вейку,—багатство чи самотина, але за тишнішого застуму не зміг би він ніде надібати. Навіть поштові пароплави субсидованої від уряду компанії, навідуючи кожну купу пошитих пальмовим листям нужденних халуп на побережжі, та й ті обминали за кільканадцять миль гирло ріки Бату-Беру. Контракт був старий; можливо, згодом, коли він скінчиться, компанія обслуговуватиме і Бату-Беру, а заким це буде, всю пошту на м-ра Фан Вейка ім'я адресовано до Малакки, звідти ж його агент пересилав її раз на місяць «Софалою». Тому-то й виходило так, що кожного разу, як Массі було сутужно з грішми (бо він накупив над міру лотерейних білетів) або коли він не міг знайти собі шкіпера, то м-р Фан Вейк мусів чекати й чекати своїх листів та газет. Отже він був особисто зацікавлений у щасливій долі «Софали». Хоч

і вважав себе м-р Фан Вейк за анахорета (і мабуть не з примхи, адже прожив самотою вісім років), але йому хотілося знати, що робиться на світі.

На веранді стояла горіхового дерева етажерка (вона прибула торік на «Софалі»,—усе приставлялось сюди на «Софалі»), а на ній, притиснуті бронзовими важками, підносилися паки «Таймса», щотижневого видання, великі аркуші «Роттердамського Кур'єра», «Графік» у всесвітньо-відомій зеленій обкладинці, ілюстрований голяндський тижневик без обгортки, номери німецького журналу в обгортці — колір «хворого Бісмарка». Були тут теж і нові ноти, дарма що піяніно (привезене багато років тому на «Софалі») зовсім розстроїлось у вогкім повітрі лісової країни. Така досада бути відрізаним від світу, часом геть усі тобі шістдесят день і не мати спромоги довідатись, у чому там справа. І коли, нарешті, «Софала» з'являлася, м-р Фан Вейк сходив з веранди, перетинав майданчик перед будинком і йшов, нахмуривши біле чоло, на річку.

«Мабуть латалися по якійсь аварії?»

Він удавався до тих, що були на містку, але ще ніхто не встиг відповісти, а Массі вже перелазив через поручні і підходив до нього, затираючи руки і нахиливши лискучу голову, де на тім'ї мов би було поналіплювано чорних ниток та поворізня. Массі так дратувала повинність давати пояснення, що він відразу починав своє рюмсання, одночасно силкуючись скласти товсті свої губи в усмішку.

«Ні, м-ре Фан Вейку. Ви не повірите. Я ніде не міг роздобути хоч би якого нікчемного з отих дармоїдів-шкіперів, щоб провадив судно. Жадне ледащо не хотіло йти, а вам же відомо, закон...»

Він рюмсавав і просив пробачення, напиряючи з особливою енергією на слова: «конспірація», «змова», «завидки». М-р Фан Вейк розглядав з легенькою гримасою свої виглясовані нігті, говорив: «Гм... Дуже прикро», і повертався до нього плечима.

Презирливий, дотепний, трохи скептичний, звиклий до найкращого товариства (за рік перед тим як зректися кар'єри і покинути Європу м-р Фан Вейк сидів, багато кому на заздність, на добрій посаді при морському міністерстві), він заховував під машкарою вдаваної гоноровитої байдужості (наслідок давнішої світської муштри) нахил до теплих почуттів і здібність почувати приязнь та співчувати. Було в йому дещо таке, що ворог назвав би фертівством,—відслід якийсь колишньої елегантності. М-р Фан Вейк умів підтримувати мало не військову дисципліну серед своїх кулі, що витяг їх на світло денне з п'тьми та гущавини джунглів. Що-вечора він надягав білу сорочку з цупко накрохмаленою лискучою маніжкою і високий комірець, мов убираючись у це парадне вечірне вбрання, хотів додержати звичаю. Але стан свій він обмотував кілька раз дебелим кармазиновим шарфом, неначе цим поступався тій дичавині, що колись була йому ворожа, а тепер, подолана, зробилася дружньою спільницею.

Опріч того, це був непоганий запобіжний засіб. Незастібнута коротка жакетка з прозірчастої шовкової матерії маяла м-ові Фан Вейку на плечах. Пухнате русе волосся, обрідне на тім'ї, кучерявилося на скронях, вуса були добре викохані, чоло—чисте; патентовані черевики на низьких каблуках вилискували з-під широких панталонів з тої ж матерії, що й легка жакетка. У своєму кармазиновому шарфі м-р Фан Вейк був схожий на отамана піратів, як малюють цього героя в романах, але zarazом скидався і на елегантного, дещо облісілого денді, який потурає на самоті своїй відразі до ортодоксального вбрання.

Отака була його вечірня мізансцена. А як пароплавові випадало прибувати до Бату-Беру за годину перед заходом сонця, то м-р Фан Вейк мав мальовничий і в той-таки час чомусь цілком коректний вигляд, походжаючи над водою на тлі зеленого схилу. Вгорі бовваніло довге низьке його бенгало, вивершене надзвичайно стрімкою стріхою і оповите по самий острішок квітучими виткими рослинами. Поки «Софала» пришвартовувалася, він ходив у затінку кількох дерев, залишених біля пристані, і чекав, коли можна буде піднятися на борт. Білі люди з «Софали» його не цікавили. Старого султана (хоч відвідини його та допитливість заважали йому) радше приймав примхливий його смак. А все ж вони були білі. Періодичні візити судна розбивали одномаїтність робочих днів, без перешкоди його самотині. До того ж вони були потрібні і з ділового погляду. І тому-то, сам людина аку-

ратна, дратувався і гнівався м-р Фан Вейк, коли «Софала» не приходила вчасно.

Причини запізнень були надто безглузді, і він вважав Массі за нікчемного йолопа. Коли «Софала» виткнулася з-за коліна ріки, перший раз за нової умови, м-р Фан Вейк,—він уже був утратив усяку надію побачити коли її знову,—так розсердився, що й на пристань не вийшов. Слуги прибігли до нього з новиною; він присунув стілець до балюстради веранди, сперся ліктями на парапет, спустив підборіддя на руки і вп'явся очима в «Софалу», причалену навпроти його будинку. Він легко міг розглядіти усіх білих на борту пароплава. От-так штука! що то за патріярха такого поставили тепер вони на містку?

Нарешті він зірвався з стільця і спустився до берега всипаною рінням стежкою. Навіть ріння для його доріжок приставлено на «Софалі». Вибитий із супокійної своєї презирливості, він, не дивлячись, підступив до Массі такий рішучий на погляд, що сторопілий механік залопотав щось нескладне. Нічого не можна було розібрати крім слів: «М-ре Фан Вейку... Справді ж, м-ре Фан Вейку.... Надалі, м-ре Фан Вейку». Кров ударила Массі в голову, і широке жовчне його лице закрасилось у неприродню жовтогарячу барву, а перелякані вугляно-чорні очі засвітилися блиском.

«Нісенітниця. Мені це набридло. Не розумію, де ви набрались нахабства причалюватись до моєї пристані, наче я збудував її виключно для вашої вигоди».

Массі пробував сперечатися. М-р Фан Вейк був дуже розлютований. Він постановив собі звернутися до німецької фірми... отої в Малацці... як-то він зветься?.. ота, що її пароплави з зеленими димарями. Ті люди тільки зрадіють, що знайшлася праця одному з їх маленьких пароплавів. Ага! Шнітцлер, Якоб Шнітцлер,—от його ім'я. Він залюбки дасть згоду. Так, м-р Фан Вейк поклав написати йому негайно.

Хвилюючись, Массі підхопив свою люльку, що випала йому з рота.

«Ви не зробите цього, добродію!» звереснув він.

«То не треба було так кумедно заңедбувати справи».

М-р Фан Вейк повернувся на каблуках. Протягом усієї цієї сцени жадний з трьох білих на містку не поворушився. Массі прудко заходив туди й сюди, роздуваючи щоки і задихаючись.

«Вражий голяндець!»

І він почав гарячково і плачливо перелічувати свої злигодні. Стільки років силувався він догодити цій людині. І от тобі маєш! Отак йому віддячено. Добра справа! Напише Шнітцлерові... пустить сюди ті пароплави з зеленими димарями... дасть гамбурзькому жидові зубожити його, Массі. Ні, справді ж, кумедно. Він засміявся захлинаючись. Ха-ха-ха! І, певно, самому Массі доведеться відвезти листа на своєму власному пароплаві.

Він спіткнувся об гранчастий люк і вилаявся. Він не вагався б викинути голяндцеві

листи—всю кляту пачку—за борт. Ніколи, ніколи не брав він і шеляга ламаного за цю послугу. Та може капітан Уоллей, новий його спільник, не дозволить йому викинути в море листи; до того ж, це б тільки відрочило лихо, не більше. Він особисто волів би краще шубовснути у воду, аніж спокійно дивитися, як руйнуватимуть його оті зелені димарі.

Він казився і верз дурниці, а тим часом слуги-китайці стояли з блюдами внизу, біля трапу. Нарешті він загорлав з містка на палубу: «Будем ми сьогодні обідати чи ні?» і круто повернувся до капітана Уоллея. Той чекав за столом, поважний і терплячий, на чільному місці і мовчки гладив з вибачливим виглядом свою бороду.

«Про мої справи вам, здається, і байдуже. Хіба ви не розумієте, що це порушує ваші інтереси так само, як мої? Це вам не виграшка».

Він сів кінець столу і пробурчав крізь зуби:

«Правда, ви десь приховали собі кілька тисяч. Я їх не маю».

М-р Фан Вейк обідав у своєму пишно освітленому бенгалі, звідки в темряву прорубу над високим берегом ріки сипалось променисте сяйво. Потім він підсів до фортепіяна і незабаром почув на стежці важку повільну ходу. Кроки наближались до його хати. Рипнула дошка. М-р Фан Вейк повернувся на своєму табуреті і прислухався, не знявши пальців з клавішів. Його маленький такса шалено гавкав, відступаючи до веранди. Гли-

бокий голос попросив пробачення за «цей наскок». М-р Фан Вейк поквапився вийти назустріч.

На сходах веранди стояла непорушно висока патріархальна постать, — очевидно, новий капітан «Софали» (м-р Фан Вейк перебачив їх щось із дванадцятото, але ті люди були іншого гатунку). Песик гавкав без упину, аж доки м-р Фан Вейк не примусив його, махнувши хусточкою, відскочити набік і принішкнутити. Почавши перемови, капітан Уоллей натрапив на церемонно-ввічливу, але рішучу відсіч.

Вони розмовляли навстоячки, один проти одного. М-р Фан Вейк розглядав уважно свого гостя і, нарешті, не додержавши стриманого тону, промовив:

«Мене дивує, що ви заступаєтесь за такого дурноголового йолопа».

Цей вибух гніву звучав майже як комплімент. Його можна було витлумачити так: «що за нього заступається така людина, як ви!» Капітан Уоллей не зморгнув оком. Здавалося, він і не чув нічого. Він просто заговорив про те, що особисто зацікавлений, щоб м-р Фан Вейк і Массі дійшли порозуміння. Особисто зацікавлений...

Але м-р Фан Вейк, понятий огидою до Массі, відповів дуже гостро:

«Справді ж, як дозволите мені бути відвертим з вами, ця людина, на мій погляд, зовсім не варта особливої пошани, ані довіри».

Капітан Уоллей ніколи не горбився, а почувши це, то ще немов виріс на цаль і по-

ширшав у плечах, наче груди йому раптом роздалися під бородою.

«Шановний добродію, ви ж не думаєте, що я прийшов сюди судити людину, з якою я... я... гм!.. тісно звязаний».

Яку хвилину тривала урочиста тиша. Потім капітан Уоллей заговорив ізнову. Він не звик запобігати ласки, але ця справа багато йому важить, отож він мусів був спробувати... Останні слова капітанові зробили на м-ра Фан Вейка добре вражіння. Він відійшов від серця, відчув бажання засміятися і перебив:

«Ну, як у цім зацікавлені ви, то це що інше... Але чом би вам не сісти та викурити зо мною сигару?»

Недовга запинка,—і капітан Уоллей важко ступає вперед. Надалі він бере на себе відповідальність за регулярність рейсів; ім'я його—Уоллей; можливо, морякові (він розмовляє з моряком, правда?) це прізвище не зовсім невідоме. Тепер там поставили маяк, на острові. Може м-р Фан Вейк сам...»

«Так, так. Звичайно!» підхопив м-р Фан Вейк і показав рукою на крісло. Як це цікаво! Він особисто служив яку часину за останньої Ачинської¹⁶ війни, але ніколи не забрався так далеко на Схід. Острів Уоллей? А якже! Надзвичайно цікаво. Скільки змін довелося, десь певно, побачити його гостеві з того часу.

«Я можу пригадати собі і давніші часи—на цілого піввіку давніші».

Капітан Уоллей трохи розважився. Аромат доброї сигари (то була його слабкість) і

чемність молодого господаря дійшли йому до самого серця. Було в цій випадковій зустрічі дещо таке, чого йому бракувало усі ці роки змагання.

Відступаючи в глиб будинку, чільна стіна бенгало творила чотирикутній захисток, опоряджений, як кімната. З пологої стелі спускалася на тонкому мідному ланцюгу лампа під абажуром молочного кольору, і ясне кружальце світла падало на маленький столик, де лежала розгорнута книжка і слонової кости ніж. У прозорих тінях по-за осяйним колом мрілися інші столи і вигідні крісла всіляких фасонів. Уся, текового дерева, підлога на веранді була встелена скрізь звіриними шкурами. Повітря виповняли пахощами розквітлі виткі рослини. В їхньому плетеві, поміж стовбами, були попрорізувані просвіти, і густий завмерлий лист навколо цих вікон відбивав зеленуватим промінням сяйво лампи. Крізь один з прорізів, біля свого ліктя, капітан Уоллей міг бачити ліхтар, що тьмяно світився при березі над трапом «Софали», тіняві обриси міста по той бік мерехтливої темної ріки і мов завислу вздовж рівного краю широкого підстрішшя вузьку чорно-поломінну смугу нічного зоряного неба. Чудова сигара надала капітанові Уоллею доброго настрою.

«Дрібниця. Хтось мусів же був зробити початок. Я тільки показав, що ця річ здійснена. Та ви, люди віку пари, ви не можете зрозуміти, як багато важило на той час моє маленьке відкриття для торгівлі на Сході. Адже

цей новий шлях дав змогу відбувати південні рейси за одинадцять, пересічно, днів, замість колишніх шости місяців з гаком. Одинадцять день! То був рекорд. Але, розмовляючи з моряком, я хотів би зауважити, що найголовніше...»

Говорив він добре, не виставляючи себе наперед, говорив, як фахівець. Потужний вільний голос виповняв усе бенгало, відбивався лункою луною в порожніх кімнатах і ніби підкреслював навколишню тишу. Спокійні інтонації вражали м-ра Фан Вейка, як вияв мужньої шляхетности. Обхопивши рукою маленьку ногу в шовковій шкарпетці і патентованому черевикові, він з захопленням слухав. Здавалося, ніхто тепер не вмів так говорити, і навислі брови, біла хвиляста борода, кремезна постать, спокійна ясність,—уся вдача цієї людини були йому за якийсь дивовижний пережиток передісторичних часів, воскреслий із дна морського.

Капітан Уоллей теж був піонером європейської торгівлі в Печілійській затоці. Торкнувшись цієї теми, він скористався з нагоди, щоб згадати, що там, у затоці Печілі поховав він тридцять шість років тому свою «любву дружину». І м-ові Фан Вейку, на погляд байдужому, мимоволі відбігли думки. Яка б то жінка пасувала до такого чоловіка? Чи була вона така ж відважна, як він,—добрий йому товариш? Ні, мабуть, була маленька, тендітна, суто-жіночої вдачі, а чи може була звичайнісінька, з нахилом до хатнього господарювання, так собі—порожнє місце. Але капі-

тан Уоллей не любив докучати балачками. Хитнувши головою, немов щоб розвіяти спогади, які потьмарили сумом його вродливе старе обличчя, він перевів розмову на відлюдне життя м-ра Фан Вейка.

М-р Фан Вейк запевнив, що людей йому доводиться інколи бачити більше, ніж він того хотів би. Він навів для прикладу деякі подробиці зносин своїх із «своїм султаном». Візити султанові давались у знаки. Ці людяці толочили траву перед його будинком (а не так-то воно й легко випестити під тропіками щось подібне до моріжка), цими ж днями поламали йому не аби-які кущі, що він їх посадив собі у квітнику. Капітан Уоллей відразу згадав на це, що року сорок сьомого тодішній султан Бату-Беру, «дід теперішнього володаря», протегував піратам з далекого Сходу. Їхні прау¹⁷ переховувалися поблизу Бату-Беру. Найбільше підтримував він, до того ж грішми, ватажка племені Балініні, на прізвище Гаджі Даман. Капітан Уоллей значливо наживуючи волохатими сивими бровами, заявив, що він має підстави пам'ятати про це. Світ з того часу змінився на краще: в усьому поступ.

М-р Фан Вейк, з несподіваною прикрістю, дозволив собі не погодитись. Де той поступ? Хотів би він знати.

Та як де? У тім, що люди наблизилась до зрозуміння істини, статеchnости, справедливости, порядку... та навіть чесности. Бож людина підкопувала людину лиш з дурного свого розуму. Тепер,—зробив капітан Уоллей

своєрідний висновок,—приємніше стало жити на світі.

М-р Фан Вейк жартома заперечив, що, наприклад, м-р Массі навряд чи приємніший за піратів Гаджі Дамана.

Ріка мало що виграла на такій переміні. Пірати, на свій кшталт, були не менш чесні люди. Безперечно, Гаджі Даман був лютіший за Массі, але...

«А що ви скажете про себе, любий мій добродію?» Капітан Уоллей засміявся глибоким м'яким сміхом. «Ваше тут проживання—тож це вже прогрес безсумнівний».

Він провадив далі розмову в жартівливому тоні. Добра сигара—то щось краще за удар по голові, а отак би вшанували його на цій річці років із сокор-п'ятдесят тому. Потім, трохи нахилившись наперед, він заговорив серйозно. Ті шибеники, здається йому, ненавиділи якоюсь незрозумілою, кровожерною ненавистю весь світ, за винятком свого власного кодла моряків-волоцюг. Відтоді їх грабіжництву покладено край,—і які з того наслідки? Нове покоління живе собі тихо й мирно у щасливих селах. Власний досвід дає йому право говорити це. Навіть-бо недобитки тих шибайголів—тепер старі люди—так відмінилися, що було б жорстоко випоминати їм, скільки горлянок поперерізували вони свого часу. Оце йому прийшов на пам'ять один старий: статечний, поважний старшина у великім приморськім селі, за шістдесят миль на південний захід від Тампасука. Любо дивитися на нього, послухати, як розмовляє

цей чолов'яга. А колись, мабуть, був лютий дикун. Спинити людей, відвернути їх від злого може тільки вище знання... так, так... вищий розум. Капітан Уоллей вірив, що добре зерно є в кожній людині, дарма, що не можна назвати світ дуже щасливою домівкою. От що-до мудрости людської, то він вагається. Він згоден, що часом буває важко виявити добрий нахил. Люди можуть бути дурні, безголові, нещасні; але щоб з натури своєї були вони лихі,—ні в якому разі. По суті, вони нешкідливі.

«Чи так це?» закинув гостро м-р Фан Вейк.

Капітан Уоллей добродушно розсміявся, певний своєї правди. На пам'яті в його—півстоліття, зауважив він. Дим просмоктувався лагідно крізь сиві вуса, що закривали його добрі губи.

«В усякому разі», сказав він по павзі, «люди ще не встигли наробити вам багато лиха».

Цей натяк на його молоді, порівнюючи, літа м-ра Фан Вейка не образив. Він встав і знизнув плечима з загадковою усмішкою. Вони приязно вийшли удвох з бенгало у зоряну ніч і подались до ріки. На темній стежці кроки їх лунали по-ріжному. Ліхтар, почеплений низько до поручнів трапу, сипав гарячим світлом на білі штани і великі чорні черевики м-ра Массі, що дожидався в тривозі капітанового повороту. Верхня частина його туба ховалася в сутінку і тільки виблискувала низка гудзиків від стану аж до неясного обрису підборіддя.

«Можете подякувати за це капітанові Уоллею», відрізав йому м-р Фан Вейк, перед тим, як повернув додому.

Лямпи на веранді кидали крізь прорізи в плетеві листя далеко на траву три довгі прямокутники світла. Кажан пролетів повз його лице, мов завихрений клаптик оксамитної чорнини. Вздовж ясминового живоплоту нічне повітря, здавалось, обважила запашна роса; стежку облямовували рясноквіті грядки; там і сям перед бенгало темними круглими горбками зносилися підстрижені кущі. Крізь густий лист витких рослин просисалося вздовж усього чола будинку м'яке проміння ламп. Ніщо не рухалося. І все навколо, поблизу і далеко, мліло в солодкій знемозі.

М-р Фан Вейк (кілька років тому він мав привід узяти собі в голову, що через жінку зазнав він такого горя, як ніхто на світі) ставився до оптимістичних поглядів капітана Уоллея з презирством людини, що сама була колись легковірна. Його відраза до світу (якийсь час одна-єдина жінка була йому за весь світ) виявилась у тім, що він зажив відлюдно, але і в цій своїй відлюдності зостався він діяльним, бо, хоч і здатний до глибоких почуттів, був енергійний і, по суті, практичний. Проте цей старий, що так несподівано ввійшов у його самотнє і працьовите життя, чимсь вабив до себе його скептичну натуру. Навіть сама простота старого (досить кумедна) промовляла за витончену і відверту вдачу. Гідність, з якою поводитися ця людина з таким скромним становищем у житті,

свідчила про її шляхетність. З усією своєю довірою до людей, капітан не був дурний. Безхмарна ясність на схилі віку, якої не можна було витлумачити життєвим успіхом, мала на собі познаку глибокої мудрости. Часом ця сумирність трохи смішила м-ра Фан Вейка. Навіть зовнішній вигляд старого капітана «Софали» — кремезна потужна його постать, спокійний погляд, розумне вродливе обличчя, лагідна чемність, суворі кошлаті брови,—усе це чарувало. М-р Фан Вейк ненавидів усяку дріб'язковість, але нічого дріб'язкового не було в цій людині. І от за час бездоганно правильних рейсів зросли поміж ними близькі стосунки—щира приязнь, захована під машкарою доброзичливої ввічливости, такої любої вибагливому смакові м-ра Фан Вейка.

На життя кожний із них мав свої власні погляди. Інших його переконань капітан Уоллей ніколи не торкався. Ріжниця в літах начеб-то звязувала їх ще тісніше. Якось відповідаючи на закид про немилосердність молодости, м-р Фан Вейк пожартував по-приятельському із свого співбесідника і мовив, обвівши оком його дужу постать:

«О, ви ще пристанете колись на мій погляд. Часу ви маєте багацько. Не називайте себе старим: вас стане на сто років».

Але тут він не втримався, щоб не вжалити, хоч і заправив їдкі слова майже ніжною усмішкою:

«А тоді може згодитись умерти просто з огиди».

Капітан Уоллей, так само посміхаючись, похитав головою.

«Нехай господь милує!»

Він уважав, що заслуговує на кращу долю, ніж умерти з такими почуттями. Звичайно, прийде і його смертна година, але він вірить, що творець дасть йому неганебно померти. Зрештою, він сподівається дожити до ста років—як буде потреба: інші ж люди доживають; це не було би чудом. Чуда він не чекав.

Упевнений його тон примусив м-ра Фан Вейка підвести голову і подивитись уважно на нього. Капітан Уоллей вступив очі в одну точку з таким виглядом, немов бачив на стіні таємничі літери сприятливого вироку долі. Кілька хвиль він сидів цілком нерухомий, потім звівся на ноги і випростався на весь свій велетенський зріст так нагально, що м-р Фан Вейк здригнувся.

Спершу він ударив себе кулаком у широкі груди, а тоді простяг горизонтально свою велику руку. Вона зависла непорушно в повітрі, наче вітка дерева погожої днини.

«Ніде я не відчуваю ані найменшого болю. Чи бачите ви, щоб рука хоч би трошки тремтіла?»

Сказав він це тихо, впевнено, побожно,— на протилежність буйним своїм рухам. І раптом сів знову.

«Ви знаєте, тут нема чим хвалитись. Я—ніщо», промовив він своїм потужним голосом, що, здавалось, вихоплювався йому з уст так само природно, як природно тече ріка. Він узяв недокурок сигари, що був відклав

його набік, і спокійно докинув, хитнувши головою: «Вийшло так, що життя моє — потрібне; не мені воно належить, не мені, — господь бог це знає».

Потім, того вечора, він говорив обмаль, але м-р Фан Вейк кілька раз помітив, як під його густими вусами перебігла впевнена усмішка.

Згодом капітан Уоллей приймав коли-неколи запрошення пообідати в бенгало. Він навіть згоджувався випити склянку вина.

«Не думайте, любий мій добродію, що я боюся вина», пояснював він. «Дуже серйозна причина примусила мене зректись його».

Якось, відкинувшись вигідно на спинку крісла, він зауважив:

«Любий м-ре Фан Вейку, ви поставились до мене людяно з першого ж разу».

«Погодіться, що це не моя заслуга», лукаво натякнув м-р Фан Вейк. «Спільник цього пречудесного Массі... Ну, ну, дорогий капітане, я не скажу ні слова проти його».

«Та якби й сказали що, все одно це було б ні до чого», похмуро заявив капітан Уоллей. «Як я вже говорив вам, моє життя... моя праця потрібні не мені самому. Я не маю що вибирати»... Він затнувся, покрутив склянку, що стояла перед ним. «У мене є дочка, — єдина моя дитина».

Широкий змах рукою мав показати, що десь там, далеко звідси, живе капітанова донька.

«Я сподіваюся побачити її ще раз перед смертю. А поки-що мені досить знати, що

батько її, хвалити бога, здоровий і сильний. Ви не можете зрозуміти, що це за почуття. Тіло від тіла мого, і так схожа на мою бідну жінку. Так от, вона...»

Він знов спинився, потім спокійно промовив:

«Їй тяжко живеться».

І голова його похилилась на груди, а брови, як перед тим, були нахмурені, немов він про щось напружено думав. Та звичайно ніщо не порушувало безмежної його віри. М-р Фан Вейк питався інколи сам себе, чи не підтримувало здоров'я і життєва сила душевні сили старого. І він навчився любити цю людину.

XIII.

От чому Стернове конфіденціяльне повідомлення, проказане похапцем на березі коло борту темного мовчазного судна, так схвилювало м-ра Фан Вейка. Скоїлося щось неймовірне, щось надто несподіване, і його посіло таке зворушення, що, забувши зовсім за свої листи, він швидко вибіг по сходах на місток.

Ліворуч від Стерна двоє «косохвостих» прислужників лаштували до обіду розсувний стіл, перекидаючись лайкою, своїм звичаєм, один з одним, а третій китаєць, дуже жовтий, опасистий, похмурий і схожий на м-ра Массі, чекав апатично з серветкою на руці, притуливши до грудей купу грубих тарілок. Проста каютна лампа без абажура, принесена знизу, висіла на гачку на дерев'яній підпірці тенту; всі бокові крила тенту були спущені. Капітан Уоллей сидів, мов заціпенілий, у глибокому плетеному кріслі посередині цього різко освітленого парусиногового намету, де скупчені були всякі речі, потрібні для мореплавства: потерте стернове колесо, погнутий мосяжний нактовз на міцній підставі з червоного дерева, двоє темних рятувальних кру-

гів, старий корковий пояс у кутку, розбиті палубні ящики з мотуззяними петлями замість ручок.

Він стряс з себе оніміння, щоб відповісти на незвично веселе привітання м-ра Фан Вейка, але зараз же знов поринув у мовчання. Прийняти кілька раз повторене запрошення пообідати в бенгало, видимо, знов-таки коштувало йому великих зусиль. Збентежений м-р Фан Вейк схрестив руки, сперся плечима на поручні і, виставивши на видноті свої маленькі ноги в чорних лискучих черевиках, придивлявся потай до нього.

«Я помічаю знедавна, що ви не зовсім добре почуваете себе, старий друже!»

Останні два слова він вимовив з щиро-сердною ніжністю. Ніколи ще не виявлялася так ясно справжня інтимність їхніх відносин.

Плетене крісло важко зарипіло.

«Зробився дразливий», витлумачив сам собі м-р Фан Вейк і, кинувши вголос: «То я чекаю на вас через півгодини», повернувся до трапу.

«Через півгодини», мов у трансі повторив за плечима в нього його слова капітан Уоллей.

Унизу, на палубі, недалеко машинарні, провадилася розмова. Один говорив сердито і поволі, другий жваво відповідав.

«Кажу вам, що це стерво зачинилось у своїй каюті, щоб напиться».

«Нічого не вдієш, м-ре Массі. Врешті, він має право зачинятись у своїй каюті, коли вільний».

«Та не для того, щоб пиячити».

«Я чув, як він присягався, що ця морока з казанами кожного вжене в пиятику», з підступством вимовив Стерн.

Массі прошипів щось про ламання дверей. Щоб не зустрітися з ними, м-р Фан Вейк перейшов у пільмі на другий бік порожньої палуби. Дошки маленької пристані зарипіли під його поквалними кроками.

«М-ре Фан Вейку! М-ре Фан Вейку!»

Він не спинився: хтось біг за ним стежкою.

«Ви забули свою пошту».

Стерн, з пачкою газет у руці, нагнав його.

«О, дякую».

Але Стерн не відстрявав, то й м-р Фан Вейк раптом зупинився. Широкий острішок, навислий над освітленим чолом бенгало, кидав чорну прямокутню тіль у нічну темряву. Навколо ніщо не рухалося. Було чути брязк ножів і тихий дзенькіт посуду. М-ра Фан Вейкові слуги накривали на веранді стіл на два куверти.

«Боюся, що ви не ймете віри моїм добрим намірам що-до тої справи, про яку я вам казав», промовив Стерн.

«Я просто вас не розумію».

«Капітан Уоллей — дуже смілива людина, але він зрозуміє, що гра його скінчена. Більше про це ніхто не почує і слова від мене. Вірте мені, я беру все до уваги, але обов'язок єсть обов'язок. Я не хочу збивати бучі. Я тільки просив би вас, як його приятеля, переказати йому від мене, що гра його скінчена. Цього буде досить».

Почувши про такий дивний привілей приятельства, м-р Фан Вейк стерявся і здригнувся з огиди. Він не хотів принижуватись і просити пояснень; нагнати ж з презирством Стерна було б необачно,—уважав він,—тепер принаймні. Упевненість Стернова його збентежила. «Хто його знає, в чім тут річ», думав він. Особисто незацікавлений, він мав до капітана Уоллея непохитну пошану; практична жилка прийшла йому на підмогу, і він приглушив свою огиду.

«Оскільки розумію, справа серйозна».

«Дуже серйозна», урочисто потвердив Стерн, радіючи, що домігся, нарешті, бажаного наслідку. Він ладен уже був додати до цього нескінченних запевнень, що йому дуже прикрий цей сумний обов'язок, але м-р Фан Вейк урвав його на першому ж слові, а втім дуже гречно.

Опинившись на веранді, м-р Фан Вейк засунув руки в кешені і, розставивши ноги, вп'явся очима в чорну пантерячу шкуру, що лежала на підлозі коло гойдалки.

«Скидається на те, що хлопець і сам не зважається провадити відверто свою власну гру», подумав він.

Ця здогадка була досить справедлива. Піймавши допіру такого облизня від Массі, Стерн не насмілювався відкрити судовласникові те, що знав. Йому треба було лише допнутися командування пароплавом і затриматись якийсь час на цій посаді. Массі ніколи не подарує йому, як що він вдереться нахрапом; коли ж капітан Уоллей покине судно із

своєї власної волі, то командування неминуче перейде до Стерна по самий кінець рейсу. Отак він і натрапив на блискучу ідею сполохати старого. За такого виняткового стану буде задосить неясної загрози, туманного натяку. І понятий якимсь химерним співчуттям, він ухвалив собі, що саме Бату-Беру—найкраще місце, щоб спекатися дармоїда. Шкіпер може собі злізти на берег і зостатися там з оцим своїм голяндцем. Хіба не тримались вони один одного, наче двоє злодіїв? І, розміркувавшись, він прийшов до висновку, що найлегше дійде своєї мети, як чинитиме через цього кривого капітанового друзяку. То була друга його блискуча ідея. Він з натури своєї волів іти манівцями. В даному разі йому хотілося триматися по змозі з краю, щоб не дратувати даремно Массі. Не треба галасу! Нехай усе діється природно.

За обідом м-ра Фан Вейка посідало ввесь час почуття самотності, яке закрадається інколи навіть у найтісніші людські стосунки. Капітанові Уоллею явно і прикро нещастило із спробами їсти. Немов опала його якась чудна розгубленість. Рука його нерішуче обмацувала наряддя, неначе заклопотаний думками розум перестав керувати нею. М-р Фан Вейк чув, як капітан ішов у глибокій тиші від берега і зауважив невпевненість його ходи. Краєм черевика він спіткнувся об сходинку, немов не помітив, заглибившись у свої розмисли, як добрів до веранди. Якби капітан Уоллей був інша людина, то м-р Фан Вейк пояснив би все це його старістю. Але

досить було скинути погляд на капітана, щоб зректися цієї думки. Час, звичайно, поклав своє тавро на старого, але потім ніби забув за нього. «Як би мені зручніше остерегти його?» вагався м-р Фан Вейк, наче капітан Уоллей був за тисячі миль звідсіля, по-за досягом цих злісних наклепів. М-р Фан Вейк почував до Стерна нестерпну зневагу. Навіть натякнути про його загрозу такій людині, як Уоллей, було б кругом непристойно. Натяк, позначений ганебним тавром шантажу, здавався більш безчесним і образливим, ніж відверте обвинувачення у злочині. «В чім міг би хто обвинуватити його?» — питав себе м-р Фан Вейк.—Це бездоганно чесна людина. «І з якою метою?» — Вища сила, на яку звірився капітан Уоллей, визнала за потрібне не лишити йому на землі нічого такого, на що можна було б заздрити, нічого, крім шматка хліба.

«Може, ви покуштуєте цього?» спитався м-р Фан Вейк, присуваючи злегка блюдо. І раптом йому спало на думку, чи не домагається часом Стерн командування «Софалою». Його вразила така можливість. Він побачив у ній мов би доказ тому, що жадна людина не може встерегтися злоби своїх ближніх, коли не дійшла ще останнього вбозтва. Не варт зважати на таку інтригу,— міркував м-р Фан Вейк; а все ж, маючи справу з таким дурнем, як Массі, Уоллей доконче мусить бути попереджений.

У цю хвилину капітан Уоллей (він сидів випроставшись; кошлаті нахмурені брови на-

висли йому над глибокими западинами очей, а великі засмагли руки лежали по обидва боки його порожньої тарілки) несподівано заговорив:

«М-ре Фан Вейку, ви завжди ставилися до мене з найбільшою людяністю».

«Мій любий капітане, ви надаєте надто великої ваги тому простому фактові, що я—не дикун». М-р Фан Вейк, обурений думкою про темні Стернові підступи, рішуче підвів голос, неначе помічник затаївся десь поблизу і міг його чути. «Я віддаю лише належну честь людині, яку навчився шанувати, і похитнути моєї пошани не зможе ніщо».

Легкий дзенькіт скла примусив його відвести очі від скибки ананасу, що він її розрізував на маленькі шматочки на своїй тарільці. Капітан Уоллей порушився і перекинув порожню склянку.

Спершись на лікоть і затуливши долонею очі, він другою, тремтячою рукою, не дивлячись, шукав напوماцки склянку, та так її і не знайшов. Фан Вейк визирився на нього, збліднілий, переляканий, наче трапилося враз щось надзвичайне. Що саме так злякало його,—він не знав, але на мить зовсім забув про Стерна.

«Що таке? В чім справа?»

А капітан Уоллей, відвернувшись, промурмотів глухим, схвильованим голосом:

«Пошана!»

«І я ще можу дещо додати», промовив повагом м-р Фан Вейк, не спускаючи з нього очей.

«Спиніться! Буде!» Капітан не змінив пози і не підвів голосу. «Не кажіть більше ні слова! Мені нема звідки віддячити вам. Навіть для цього я тепер надто бідний. Ваша пошана має ціну. Ви не така людина, щоб допуститись підлоти. Ви не обдурите найзлиденнішого злидняка і не робитимете судно ненадійним кожного разу, як вирушаєте в море».

М-р Фан Вейк нахилився над столом. Усе лице його зашарілось. Накрохмалена серветка впала йому на коліна. Він ладен був не вірити своїм почуттям. Чи не зрадив його розум? Чи тямить його гість, що говорить?

«Що? Як? Кажіть-бо, що це значить. Яке судно? Я не розумію, хто...»

«То знайте ж—боже мій!—це я! Судно ненадійне, як його капітан не може бачити. Я сліпну».

М-р Фан Вейк здвигнувся, потім сидів кілька хвиль без жадного поруху. Серветка зслизнула йому з колін. Він метнувся під стіл, щоб підняти її. На пам'ять йому спали Стернові слова: «Гра скінчена». Так от якій грі прийшов кінець. Над головою його пролунав приглушений голос капітана Уоллея:

«Я їх усіх обдурив. Ніхто не знає».

М-р Фан Вейк виринув розчервонілий з-під столу. Капітан Уоллей сидів нерухомо в сліпучому сяйві лампи, прикривши рукою обличчя.

«І вам стало смілости?»

«Звіть, як хочете. Але ви людяна людина...»

джентльмен, м-ре Фан Вейку. Ви можете спитати мене, що́ я зробив з своєю совістю».

Він замовк і, здавалось, замислився, не міняючи своєї тоскної пози.

«Коли людина починає сліпнути, їй на все розкриваються очі. Я почав з того, що не поступився гордістю і пішов на нечисту справу. Я не міг бути щирим навіть із старим приятелем. Я не був щирий з Массі. Я бачив, що він уважає мене за багатого дурня, і не сказав йому, що він помиляється. Мені треба було надати собі ваги, бо я думав про бідну Айві— дочку мою. Чом я скористався з його скрути? Я це зробив ради неї. А чи ж можу тепер сподіватися, що він зглянеться на мене? Він би використав моє лихо, якби довідався про нього. Він вивів би на чисту воду старого шахрая і затримав би на рік гроші. Айвіні гроші. А я не відклав собі ні одного пенні. З чого б я жив цілий рік? Дванадцять місяців! Через рік її батько не побачить на небі сонця».

Голос його звучав глухо, наче капітан Уоллей був похований під обрушиною і випідав ті думки, що не дають спокою мерцям у їх домовинах. М-ові Фан Вейку мороз перебіг по-за плечима.

«І скільки вже часу, як ви?..»

«Це почалося задовго перед тим, як я зміг повірити в таке... в таке насланя», з похмурою покорою відповів капітан Уоллей, не відводячи від очей руки.

Він не думав, щоб по заслuzі наслано йому таке лихо. Він почав сам себе дурити, з днини

на днину, з тижня на тиждень. Напохваті мав він завжди серанга, старого слугу. Слепота насувалась поволі, і коли він не міг уже далі обманювати себе...

Він притишив голос до шепоту.

«Ради неї я завзявся обдурити їх усіх».

«Неймовірно», прошепотів м-р Фан Вейк. І знову поплив страшний капітана Уоллея шепіт.

«Навіть це знамено божого гніву не примусило мене забути її. Як міг я покинути свою дитину, почувавши себе здоровим і сильним, почувавши гарячу кров у жилах? Таку гарячу, як і ваша. Мені здавалося, що я знайду в собі силу, як осліплений Самсон, розвалити храм над моєю головою. Їй тяжко живеться—моїй дитині, а коло неї впадали ми обоє—моя бідна жінка і я. Пам'ятаєте той день, коли я сказав вам, що ради неї мені дано буде прожити сто років. Хіба гріх любити свою дитину? Ви це розумієте? За-для неї я ладен був жити вічно. Я майже вірив, що так воно й буде. Тепер я благаю смерти. Ха! Зарозуміла людина—ти хотів жити...»

Конвульсійне ридання потрясло його дуже тіло; на столі задзеленькотіли склянки, і здавалося, весь будинок задвигтів від підвалин до стріхи. М-ра Фан Вейкове почуття зневаженої любови виявилось у змаганні з природою, але він зрозумів до краю, що цей чоловік, який усе своє життя був невсипуще діяльний, тільки отак і міг виявляти свої емоції. Не міг він добровільно зректися надій, боротьби і праці за-для своєї дитини, як не

зміг би вирвати гарячу любов до неї з свого живого серця. Це було б йому чимсь потворним, неможливим, навіть незрозумілим.

Капітан Уоллей не змінив пози, де відбилися, здавалось, і сором, і виклик, і біль.

«Я обдурив навіть вас. Якби не це слово: «пошана»... не про мене такі слова. Хіба я не брехав вам? Хіба ви не збирались оце довірити мені своє майно, відсилаючи його на «Софалі»?»

«Я що-року поновляю страхування вантажу», майже несвідомо зауважив м-р Фан Вейк і сам здивувався потім, як несподівано вихопилась у нього ця комерційна подробиця.

«Кажу вам—судно ненадійне. Якби про це знали, поліс був би нічого не вартий».

«У такому разі ми поділимо провину».

«Моеї провини ніщо не може зменшити», відказав капітан Уоллей.

Він не смів вдатися до лікаря: той, може, спитав би його, хто він такий, що робить. Чутка могла дійти до Массі. Він жив без допомоги, без поради, а смерти і зазору не було. Спустившись у свою каюту, він уже не зважувався вийти звідти, сівши—боявся підвестися. Він не насмілювався дивитися в очі людям, не хотів дивитись на море, ані на небо. Світ погасав, а він жив у великім страху виказати себе. Старе судно було йому за останнього друга; його він не боявся: він знав кожний цаль на його палубі. Але й на судно він ледве наважувався скинути погляд з остраху виявити, що сьогодні бачить гірше, ніж учора бачив. Велика непевність обгор-

тала його. Обрій зник, небо похмуро злилося з морем. Що то за постать манячила отам? Який це предмет лежав тут долі? І моторошний сумнів у реальності тих речей, які він ще міг розглядіти, творив із решток зору додаткову муку, — пастку, завжди наставлену на його убоге лицемірство. Він боявся спіткнутися непробачно, боявся відповісти на запитання фатальними «так» або «ні». І наче в страшному кошмарі кожна людина, — а всі обличчя зробилися для нього невиразні, — здавалася ворогом.

Він важко спустив руку на стіл. М-р Фан Вейк, похнюпивши голову і закусивши спідню губу, перегадував Стернові слова: «Гра скінчена».

«Серанг, звичайно, не знає?»

«Ніхто не знає», впевнено відповів капітан Уоллей.

«Ах, так. Ніхто. Гаразд. Чи можете ви дотягти до кінця рейсу? Це ж останній рейс згідно з умовою?»

Капітан Уоллей звівся на ноги і велично випростався. Довга сива борода спадала йому на груди, мов срібний панцер, приховуючи жахливу таємницю його серця. Так, то єдина його надія — ще раз побачити її, забезпечивши гроші, — останнє, що міг він зробити для неї, перше ніж заховатися десь, — нікому непотрібний, усім за тягар, живий докір собі самому. Голос йому ввірвався.

«Подумайте тільки! Ніколи більше не бачити її. А це, крім мене, єдина істота на землі,

що пам'ятає мою жінку. І така схожа на матір».

Він рушив уперед. М-р Фан Вейк, зірвавшись із стільця, зрозумів тепер, чому така непорушна його голова, непевна хода і рука без мети простягнена. Серце йому забилося. Він відсунув набік стілець і інстинктивно порвався до капітана Уоллея, немов хотів дати йому руку. Але капітан Уоллей пройшов повз його, простуючи до сходів.

«Він не бачить мене, коли я стою збоку», з якимсь побожним жахом подумав м-р Фан Вейк. Потім, наблизившись до сходів, він спитав уриваним голосом:

«До чого це подібне? Мов туман... чи...»

Капітан Уоллей спинився на сходах і, обернувшись, спокійно відповів:

«Здається, ніби світло покидає світ. Спостерігали ви коли на рінистому березі, під час відпливу, як море чим-раз далше відходить від вас? Так само і з світлом... тільки припливу не буде ніколи. Здається, ніби сонце де-далі зменшується і зорі погасають одна по одній. Десь небагато вже зір лишилося, які я можу розглядіти. Але останнього часу я не наважуюсь подивитися...»

Він, очевидно, міг бачити м-ра Фан Вейка, бо спинив його владним жестом і стоїчно промовив:

«Я ще можу сам пересуватися».

Здавалося, він підняв свій тягар і не хотів від людей ніякої допомоги, після того як скинуто його, мов зарозумілого титана, з неба. М-р Фан Вейк спинився. Можна було поду-

мати, що він лічив кроки, доки вони не стихли. Потім він пройшовся поміж столами по веранді, нервово постукуючи каблуками, покрутив у руці розрізувальний ніж, подивився неуважно на лезо і поклав на місце. Натрапивши на піаніно, він з силою взяв навстоячки кілька акордів і пильно прислухався, в позі настроювача. Нарешті, спустив накришку, круто повернувся на каблуках, обминув маленького таксу, що спав собі, схрестивши довірливо передні лапи, дійшов до сходів і, мов би втративши на першому східці рівновагу, збіг стрімголов униз. Слути, почавши прибирати з стола, чули, як він мурмотів щось там, унизу, сам до себе (безперечно, лихі слова) і потім почвалав до пристані.

Корпус «Софали», причаленої при самому березі, робив вражіння низької чорної стіни над хвилястим обрисом побережжя. З-поза неї виносилися дві щогли і димар, нахилені так навскісно, неначе от-от мали впасти. На масивному чотирикутньому підвищенні, в центрі, туманіли, зливаючись з темрявою, примарні обводи білих човнів, заломі боканців, лінії стоянів та поручнів; але внизу, посередині пароплава, дивився в ніч одним-один освітлений ілюмінатор, зовсім круглий, мов маленький повний місяць, кидаючи жовте проміння на рідке болото на березі, на смужку притолоченої трави та на два обмоти важкого мотуза круг грубого дерев'яного стовпа.

М-р Фан Вейк видивлявся, простуючи вздовж борту, і враз почув п'яний хвастови-

тий голос, що глузував з якоїсь людини на ймення Прендергест. Прискала добірна лайка, раптом уриваючись, виразно пролунало ім'я «Мерфі» і долинуло хихикання. Задзеленько-тіла склянка. Всі ці звуки вихоплювались з освітленого ілюмінатора. М-р Фан Вейк нерішуче нахилився, але щоб зазирнути в ілюмінатор, треба було ступити в болото.

«Стерне», сказав він півголосом.

П'яний голос радісно підхопив:

«Стерн! А звісно. Гляньте, як він моргає. Ви тільки гляньте на його! Стерн, Уоллей, Массі. Массі, Уоллей, Стерн. Але Массі—найкращий. Його не пошите в дурні. Він був би не від того, щоб подивитися, як ви поздихаєте з голоду».

Відступившись, м-р Фан Вейк побачив темну голову, що визирала з-поза тенту, мов на вахті, і тихо спитав малайською мовою:

«Помічник спить?»

«Ні, я тут, до ваших послуг».

І Стерн з'явився через хвилю, безгучно, як кицька, ступаючи по пристані.

«Тут така пекельна темрява, а я й гадки не мав, що ви вийдете вночі на пристань».

«Що то за маячня шалена?» спитав м-р Фан Вейк, немов пояснюючи цим тремтіння, що перебігло йому помітно по тілу.

«Та то Джек напився. Наш другий механік. Такий уже звичай у його. Він завтра над вечір очумається, та м-р Массі не може заспокоїтись і ходить увесь час по палубі. Краще відійдімо».

Він спробував натякнути на «зручність розмови в будинку». Його вже давно кортіло пробратись туди, але м-р Фан Вейк недбало ухилився: ні, мабуть, це було б,—боявся він,—не зовсім розумно. І чорна тінь під одним із двох велетенських дерев, залишених біля пристані, поглинула їх, непроглядно густа край широкої ріки, що наче сукала мерехтливі нитки з проміння кількох великих зір, відбитих у текучому тихому лоні води.

«Становище, безперечно, серйозне», мовив м-р Фан Вейк. Схожі на привиди у своєму білому вбранні, вони не могли розглядіти один одного, а ноги їхні безгучно ступали по м'якому ґрунту. Почулося щось подібне до муркотання. То м-р Стерн висловлював подяку за такий початок.

«Я думав, м-ре Фан Вейку, що ви, як джентльмен, відразу зрозумієте, в якому незручному становищі я опинився».

«Так, звичайно. Він, мабуть, нездужає. Не все гаразд з його здоров'ям. До вас я вдаюся, як до людини розважної. Я бачу, та він і сам помічає, що ноги його підтоптались».

«Його ноги... а!» Спантеличений Стерн надувся. «Звіть собі це, як хочете, його ногами. Я б тільки хотів знати, чи думає він забратися звідси без лиха. Нічого казати! Його ноги! От воно що! Тьху!»

«А якже? Ви тільки придивіться, як він ходить». М-р Фан Вейк говорив спокійно, впевненим тоном. «Але, спитаюся я, чи не заводить вас почуття обов'язку дуже далеко від ваших власних інтересів. Врешті, я теж міг би

вам стати в пригоді. Вам відомо, хто я такий?»

«Кожний у Протоці чув за вас, добродію».

М-р Фан Вейк висловив гадку, що нічого лихого не клеплять на нього. Стерн засміявся тихенько з цього жарту. Атож пак! Коли м-р Фан Вейк заявив, що термін умові виходить по скінченні цього рейсу, Стерн потвердив його слова. Йому це відомо. Цілий день ні про що інше і не говорять на пароплаві. Що-до Массі, то всі знають, в яку він ускочив халепу з цими спрацьованими казанами. Перш за все він мусить позичити десь зо дві сотні, щоб розплатитися з капітаном; потім йому доведеться заставити судно і купити на здобуті гроші нові казани... чи тільки згодиться хто позичити йому! У кращому разі він згає час, зірве торгівлю, матиме поганий заробіток протягом року. Не виключена і така небезпека, що німці перехоплять його торгові звязки. Кажуть, що він уже звертався до двох фірм. Ніхто не хоче мати з ним діла. Судно застаре, та й усі знають у цих краях, що воно за людина оцей Массі. Моргання, яким Стерн закінчив свою промову, загубилось у глибокій пільмі, сповненій його шепотом.

«Припустімо ж, що він дістане грошей», поволі, півголосом, сказав м-р Фан Вейк. «З ваших слів можна зробити висновок, що кредитор, напевно, накине йому свого капітана. Я особисто поставив би таку вимогу, якби здумав позичити йому гроші. А власне кажучи, я не від того. Це багато чим відпові-

дало б моїм інтересам. Ви розумієте, який стосунок мають мої слова до нашої розмови».

«Щиро дякую панові. Я певний, що ви не знайдете людини більш відданої вашим інтересам».

«Гаразд. Так от я зацікавлений у тім, щоб капітан Уоллей добув свого терміну. Може я й сам проїдуся з вами Протокою. А якщо не матиму змоги, то буду на місці під кінець рейсу і спроможуся обстояти ваші інтереси».

«М-ре Фан Вейк, ні про що краще я й не мрію. Запевняю вас, я безмірно...»

«Отже я бачу, що все можна впорати без великого клопоту».

«Звісно, добродію, без ризику не обійтися, але—кажу вам, як своєму хазяїнові—становище не таке небезпечне, як здається. Якби мені сказав це хто,—я б не повірив, та я сам бачив. Цей старий серанг вимуштрований на прочуд. З його... з його ногами все гаразд, пане. Він призвичаївся керувати судном самостійно і зовсім-таки непогано. Дозвольте мені сказати вам, добродію, що капітан Уоллей, сердечний, теж може бути в пригоді. Факт. Дозвольте пояснити вам. Він командує цією старою мавпою-малайцем, а той добре знає, що́ треба робити. Адже останні двадцять п'ять років малайцеві десь певно частенько-таки траплялося тримати капітанську вахту на всяких каботажних суднах. Ці тубільці, пане, коли в них за плечима стоїть біла людина, надзвичайно гарно справ-

ляються з своїми обов'язками... навіть якщо покинуто їх на самих себе. Аби тільки білий умів піддати їм духу, а капітан саме такий. Справді, добродію, він так його вимуштрував, що тепер йому майже зовсім не доводиться робити вказівок. Я бачив, як ця маленька зморщена мавпа виводила вітряного ранку судно з бухти Пангу проміж островами. І прегарно вивела, добродію, снуючись безвідхідно в капітана під ліктем, та так спокійно, що ви б зроду не догадались, хто з них керує судном. От чим наш бідний друг ще може стати в пригоді, навіть коли... коли б не зміг більше і ворухнути ногою. При умові, щоб серанг не знав, що з капітаном не все гаразд».

«Він не знає».

«А звісно, не знає. Це перевищує його тяму. Вони нездатні, добродію, розбиратися в нас».

«Ви, я бачу, прониклива людина», промимрив м-р Фан Вейк здушеним голосом, немов його занудило.

«Я буду вам добрим слугою, добродію».

Стерн сподівався тепер, що м-р Фан Вейк принаймні подасть йому руку, але той кинув раптом: «Що це таке? Краще, щоб нас не бачили вкупі», і біла його постать хитнулася і наче відразу розтала в чорнім повітрі під склепінням гілля. Помічник здригнувся. Так. Справді було чути приглушений стукіт.

Він мовчки викрався з тіні. Освітлений ілюмінатор сяяв віддалік. Стернові туманіла голова, отруєна несподіваним успіхом. От що значить мати справу з джентльменом. Він

прокрався на борт, і моторошним здалося йому темне просторище безлюдної палуби, куди долітала знизу луна стукотіння і крику. М-р Массі скаженів перед зачиненими дверима, але в каюті не вмовкав п'яний голос, не вважаючи на шалений стукіт.

«Заткни пельку! Гаси світло і лягай спати. Гей, ти... свиня паскудна! Чуєш ти мене, п'яне стерво?»

Массі кинув стукотіти, і п'яний голос проказав за дверима тоном оракула:

«А... Массі! Це що інше. Массі—розумняка».

«Хто це там на кормі? То ви, Стерне? Він нап'ється до зеленого омуту». Неясна опаста постать головного механіка виткнулася з-поза стіни машинарні.

«Він на завтра очумається і стане до праці. На вашому місці, м-ре Массі, я дав би йому спокій».

Стерн шугнув до своєї каюти і відразу мусів сісти. З радощів голова йому йшла обертом. Він ліг у ліжку і поринув у мрії. Його обійняв великий супокій, почуття спокійної втіхи. На палубі панувала тиша.

Припавши вухом до дверей Джекової каюти, Массі прислухався критично до глибокого дихання і хропіння. Як ніч п'яний, Джек заснув. Оргія скінчилась. Заспокоївшись що-до цього, Массі теж увійшов до своєї каюти і почав поволі виборсуватись із старої пікейної куртки. Він убирався в цю одежину з багатьома кешеннями на дозвіллі, коли його морозило після праці, а зігрівшись

скидав її і вішав, куди трапиться. Часом вона моталась на кофель-наглях, лежала на коловоротах, висіла на дверних ручках. Кому яке діло! Хіба він не хазяїн тут? Але улюбленим місцем був гачок на дерев'яному стояні, що підтримував тент над містком, майже коло самого нактовза. Давніше капітан Уоллей не раз зчиняв сварку з цього приводу, вимагаючи, щоб на містку пильнували порядку. Тоді капітан Уоллей завдавав йому страху, останнього ж часу Массі вільно міг нехтувати свого спільника. Тепер капітан Уоллей ніби не помічав нічого. Що ж до малайців, то з остраху до грізного хазяїна, жаден з них не насмівся б доторкнутись рукою до куртки, хоч би де там вона висіла.

Раптом з сусідньої каюти донісся тріск, грюкіт, дзенькіт, неначе хто упав сторчма додолу. З несподіванки Массі скочив на ноги і пустив з рук куртку. Мабуть, вірний Джек заснув за чаркою і, звалившись оце з стільця, перебив усі пляшки та посуд. Жахливий грюкіт відлунав, і якийсь час тривала тиша, немов Джек забився відразу на смерть. Массі затаїв дух. Нарешті по той бік перебірки почувся сонний тяжкий віддих і стогін.

«Він такий п'яний, що десь уже не прокинеться більше», промурмотів м-р Массі.

Тихий багатозначний сміх укинув його в розпач. Він вилаявся шалено, зціпивши зуби. Тепер цей йолоп не дасть йому цілу ніч заснути. Массі кляв свою долю. Йому часом треба було хоч уві сні забути свої невідчепні турботи. І знов його вухо не могло вловити

жадного поруху. Видимо, Джек не робив ані найменшого зусилля підвестися і посміхався собі під ніс навлежачки.

«Массі! Люблю падлючого шахрая. Він залюбки подивився б як здохне його старий сердечний Джек... Та ви тільки гляньте на нього,—куди він видерся!» Джек поблажливо захихикав. «Власне судно—бачите! Лотерейні квитки—це вам до вподоби? Ха-ха! Я тобі дам лотерейні квитки, голубе милий! Нехай потоне старе судно і старий приятель здохне з голоду—так їм і треба. Щоб Массі схибив? Е, ні. Він геній—от хто він такий. Учїться в його, як заробляти гроші. А судно і приятель нехай гинуть».

«Безклепкий дурень забрав це близько до серця», промурмотів Массі. Обличчя йому проясніло. Він дожидався дрімоти, коли це новий вибух веселого іронічного сміху безмірно його збентежив.

«Хотів би, щоб пароплав опинився на дні морському. Ах ти ж чортяка хитрий! Хочеш затопити його? Га? Знаю, що хочеш, мій голубе милий. На дно стару суднину, а з нею і ввесь клопіт. Поклав у кешеню страхову премію, показав старому приятелеві спину... і все гаразд... знову джентльменом діло».

На обличчя м-ові Массі набіг похмурий вираз. Тільки його великі чорні очі неспокійно блукали. «Маячня божевільного. А таки це правда. Авжеж. І лотерейні білети. Щира правда. Що? Знов починає. А бодай ти...»

Але п'яниця-сусіда з буйною уявою не хотів зникнути. Він ще раз збудив мертву

тишу, що впала була на темне судно, пришвартоване при мовчазному березі.

«Не смійте паскудити Джорджа Массі, есквайра¹⁸. Коли йому надокучить чекати, він знайде собі спосіб здихатися судна. Стережіться! Піде воно на спід—і приятель і всі з ним разом. Він добере вже розуму...»

Голос уривався, знесилений, сонний, тягучий, немов завмирав у далині.

«... встругнути штуку. Йому не забракне глузду... не бійтеся...»

Джек, певно, був дуже п'яний, бо тяжкий сон ухопив його нагло, мов магічне закляття, і останнє слово розтяглось у протяжне гучне хропіння. Потім ущух і хропіт, і все затихло.

Але м-р Массі наче раптом зневірився у зцілющих властивостях сну, як ліків проти людського клопоту; чи то може знайшов він жаданий спочинок у непорушному спогляданні, повному жагучих мрій про багатство, удачу, вічне безділля і здійснення всіх бажань; бож узявшись руками за спинку ліжка і підтоптавши під ноги свою улюблену стару куртку, він дивився крізь круглий ілюмінатор геть у ніч, що оповила ріку. Коли-не-коли вітерець подихав у каюту і лоскотав йому лице холодком, насиченим свіжою вогкістю з-понад широкого лона річки. Нічого крім переблиску води не міг він розглянути; а отодесь був задрімав, бо нараз спалахнув перед його очима, без жадного звязку з будь-якою сномвою, ряд велетенських огняних цифр: три... нуль... сім... один... два, неначе номер лотерейного білета. І потім чорної завіси пе-

ред ілюмінатором нараз не стало. У круглім просвіті віконця сірів, мов у рамці, перлистий світанок, виднівся берег, грона будинків, тростяні стріхи, сплетені з мат і бамбуку стіни, різьблені текові хребти покрівель. Над лісом палів зносилися ряди хат, облямовуючи крицеву смугу ріки, повноводої і нетекучої,—бо почався приплив. То було селище Бату-Беру. То починався день.

М-р Массі струсився, надяг пікейну куртку і, нервово сіпаючись, немов після тяжкого зворушення, записав номер. Напрочуд щасливий натяк. Так, але гонитва за щастям вимагала грошей—готових грошей.

Потім він вийшов з каюти, збираючись спуститися до машинарні. Діла було до лиха, а Джек лежав на підлозі п'яний як ніч у своїй каюті, та ще зачинивши двері. З самої думки про працю Массі нудило. Бррр... Але як вам хочеться нічого не робити, дістаньте перше копицю грошей. Судно вас не врятує. Треклята «Софала». Що ні—то ні. Він уже втомився чекати нагоди, яка б звільнила його, нарешті, від цього судна, що обернуло йому життя на муку.

XIV.

Було щось нестерпне у глухому протяжному гудінні парового гудка, в низькому хвилюстому його вібруванні, і м-ра Фан Вейка аж морозом всипало. Недавно звернуло з полудня; «Софала» відходила від Багу-Беру, подаючись до Пангу, найближчої своєї зупинки. Вона завершила на стрижень в убогому супроводі кількох пірог, і спускаючись широкою рікою, віддалялася від Фан Вейкового бенгало.

Цього разу власник його не вийшов на берег. Він звичайно сховався до пристані і, поки судно відчалювало, перемовлявся словом-другим з капітаном Уоллеєм, махав йому на прощання рукою. Але сьогодні не підійшов він навіть до балюстради веранди. «Все одно він мене не побачить», подумав м-р Фан Вейк. «Цікаво, чи може він розглядіти будинок?» І на цій думці відчув він чомусь гостріше свою самотність, ніж відчував її всі ці роки. Скільки вже їх минуло? Шість чи сім? Сім. Велика часина.

Він сидів на веранді, з нерозгорнутою книжкою на колінях, і ніби споглядав свою самотність, немов сліпота капітана Уоллея

відкрила йому очі на власну його сліпоту. Багато випало його серцю неспокою і страждання, і нема на землі такого місця, де б не здогнали вони людину. І йому зробилося соромно, наче всі ці шість років поводився він, як примхливий хлопчик.

Думки його перелинули на «Софалу». Вчора під свіжим вражінням, під впливом імпульсу, він виконав найневідкладніше. Що міг він ще зробити? Потім він поміркує. Здається, таки треба буде повернутися знов до людей, на якийсь час принаймні. Він має гроші—щось то вже зробить. Не пожалує часу, ні клопоту, не пошкодує за самотою. Тепер самотність гнітила його. А капітан Уоллей увижався йому таким, як він сидів учора, закривши рукою очі, ніби ошукавшись на вірі своїй, перебував по-за межами добра і зла, яких можна сподіватися від людей.

Думками м-р Фан Вейк був на «Софалі». А «Софала» плила за течією, вибиралась із смуги прибережного лісу, викручувалась поміж стовбурами велетенських дерев, минала гущавину мангровій, перетинала мілководдя. При повному денному світлі судно щасливо перейшло небезпечне місце,—на вахті, від четвертої до шостої, стояв Стерн. Відчергувавши, він зійшов униз тішитися мріями про майбутню свою службу під рукою такого багатиря, як м-р Фан Вейк. Тепер він не міг собі уявити, щоб могло йому стати що на перешкоді, і багатів думкою, що «нарешті він таки влаштувався». Від шостої до восьмої була серангова черга вартувати. До третьої години

ранку судно мало безпечний перегін у чистому морі, і тоді повинен був з'явитися архіпелаг Пангу. О восьмій годині Стерн вийшов веселий на палубу, щоб провадити пароплав до півночі. О десятій він усе ще наспівував на містку та щось мурмотів собі під ніс, і близько цього часу думки Фан Вейкові покинули «Софалу». М-р Фан Вейк, нарешті, заснув.

Заступивши вхід до машинарні, Массі похмуро натягав на себе пікейну куртку, а другий механік, насупившись, чекав коло його.

«А, виліз таки! П'яниця! Ну, що скажеш на своє виправдання?»

Аж до десятої години Массі не відходив від машин і тепер не тямився з шалу. Темний гнів ударив йому в голову. Він злостився на судно, на життя, на людей, що дурили його, на самого себе—за те, що тайний страх стискав йому серце.

На відповідь було незрозуміле бурчання.

«Що? Тепер ти рота розтулити не можеш? А як нап'єшся, то вигукуєш на всю палубу всякі дурниці! Ганьбиш людей? Ти що це собі думаєш, нікчемний старий п'янице!»

«Нічим не зараджу. Не пам'ятаю. Ви б не слухали».

«Ти це смієш мені казати! Що це тобі вроїлося в голову так напиватись?»

«Не питайте. Казани кляті обридли... І вам би вони очортіли. Життя надокучило».

«То конай. Ти мені остогид. Не забув, який зчинив галас уночі? Злиденний старий п'янюга».

«Ні, не пам'ятаю. Я не хтів. Був п'яний».

«Ні як не зрозумію, чом це я ще не кинув тебе у воду. Чого тобі тут треба?»

«Заступити вас. Ви вже напрацювались доволі, Джордже».

«Не смій звати мене Джорджем, п'яне стерво! Помру завтра, то здохнеш з голоду. Затям собі. Говори: «м-ре Массі».

«М-ре Массі», повторив той тупо.

У брудній, замащеній сорочці, заяложених штанах, у подертих капцях на-босоніж, розпатланий, з посоловілими, налитими кров'ю очима, він кинувся стрімголов у машинарню, скоро тільки Массі відступив від дверей.

Головний механик розглянувся навколо. На палубі до самої корми було порожньо. Всі пасажир-тубільці висіли цього разу в Бату-Беру, а нових не прибуло. На кормі, у затінку, раз-у-раз побрязкував циферблат патентованого лага. Був мертвий штиль, і під хмарним небом, у застиглому напаханому водоростями повітрі, що мов душно облипало утлий корпус судна, пароплав посувався плавно по темносірій морській гладіні, наче вільно линув у порожнім просторі. Але Массі ляснув себе долонею по чолю, похитнувся і вчепився за кофель-нагель коло щогли.

«Я здурію», мурмотів він, переходячи палубу хиткою ходою. Внизу хтось шуркав лопатою, підбираючи вугілля; клацнули дверцята печі. Стерн на містку почав висвистувати нової арії.

Капітан Уоллей не спав. Він сидів одягнений на канапці і чув, як відчинилися двері його каюти. З обачности він не порушився і чекав, сподіваючись пізнати з голосу, хто звійшов.

Лямпа освітлювала білу перебірку, кармазиновий плюш, брунатний лак на червоному дереві канапки. Білий дерев'яний ящик не розчинявся вже три роки, неначе капітан Уоллей уважав, що після того, як продано «Красуню», не лишилося гідного місця для його портретів. Руки його лежали на колінях; вродлива голова з густими бровами була повернена суворим профілем до дверей. Нарешті, пролунав голос:

«Ще раз питаюся: як маю звати вас?»

А! Массі. Знову. З додуки капітанові Уоллею занило серце. Почуття сорому було таке нестерпне, що він замалим не скрикнув з болю.

«Кажіть-бо, чи можу ще звати вас спільником?»

«Ви не знаєте, чого просите».

«Я знаю, чого я хочу...»

Массі ввійшов до каюти і зачинив двері.

«... і я ще раз роблю спробу переконати вас».

У його рюмсанні було благання і була загроза.

«Марна річ балакати мені, що ви бідні. Ви не витрачаєте нічого на себе,—що правда, то правда. Але на це існує інша назва. Ви думаєте, що одержите все, що вам належить від мене, а потім відсахнетесь мене, не вислу-

хавши моєї про вас думки? Ви думаєте, що я вважав би на ваші примхи, якби знав, що ви нічого не маєте крім цих нещасних п'ятьох сот фунтів? Тож слід було попередити мене».

«Можливо», сказав капітан Уоллей, спускаючи голову. «А все ж це вас урятувало...» Массі зневажливо розсміявся... «Я не раз говорив вам відтоді...»

«А тепер я вам не вірю. Тільки уявити собі, що я дозволяв вам порядкувати до своєї впадоби на мому власному судні. Забули-сьте, як забороняли мені вішати мою куртку на вашому містку? Вона, бачте, йому заважає. Його місток! «І на це я не згоден—і того і не подумаю зробити». Чесна людина! А тепер-от усе й виявляється: «Я бідний, і я не можу. Ті п'ятсот фунтів — то тільки й є усього мого маєтку».

Капітан Уоллей сидів не рухаючись. Массі пильно дивився на його, мов бачив у нерухомості цієї людини непереможну заваду на своєму шляху. На лице його впала сумна тінь.

«Ви жорстока людина».

«Буде», вимовив капітан Уоллей, повертаючись до нього обличчям. «Ви нічого від мене не дістанете, бо я особисто не маю нічого, що міг би тепер віддати».

«Торочте це своїм морякам!»

М-р Массі вийшов і ще раз озирнувся. Потім двері зачинилися, і капітан Уоллей, залишившись на самоті, як передніше, сидів нерухомо. Він не мав нічого: навіть його мину-

ле—честь, правда, справедлива гордість,—усе пропало. Все його несплямоване життя провалилось у прірву. Він сказав йому останнє прощай. Але що належить їй, те він намірився врятувати. Скількись сот. Він їх подасть їй до власних рук—цей останній дарунок старого, що надто зажився на світі. І невтримний, непереможний порив, уся пристрасть батьківства,—незгасний огонь збезціненого життя,—запалили його одним-єдиним бажанням: побачити її лице.

Массі попрямував палубою до своєї каюти, засвітив світло і видобув папірець з записаним номером. П'ять племенистих цифр, що привиділися йому вночі, запалили його вогнем іншої пристрасти. Він мусить щось таке виметикувати, щоб не пропустити розигрів. У цьому числі таїлась вказівка. Та де б лише роздобути коштів на прожиток?

«Гадячий скнара!» промурмотів він.

Якби оце зараз розповів йому м-р Стерн дещо нове про його спільника, то Массі міг би відповісти, що недуг людини можна використати не тільки для того, щоб її виштирити і отак відтягнути на рік виплату грошей. Ні, краще було б мовчати про хворобу і умовити вперту людину не кидати посади. Коли б капітан Уоллей не мав нічого, то сам би набивався на службу, і питання про виплату грошей відпало б само собою. Массі не знав точно, як далеко зайшла капітанова хворість; та хай би і настромив де капітан Уоллей судно на мілину,—дарма! Чи ж то судновласник тому винен? Хіба він мусів був

знати, щó там таке скоїлось з капітаном? А може ніхто й не порушив би цього питання, судно ж було застраховане на повну суму. Він знайшов у собі досить сили платити страхові внески. Та то ще не все. Він не вірив у бідність капітана Уоллея, не вірив, щóб той не відклав собі десь ще якої копійки. Якби ж він, Массі, домігся цих грошей, то мав би за що купити нові казани, і справа і далі йшла б так само, як донині. А як «Софала» таки загине колись, то й краще. Він ненавидів її, ненавидів турботи, які відвертали його увагу від погоні за щастям. Він хотів, щóб вона лежала собі на дні морському, а страхова премія—у нього в кешені. Отож вибравшись з капітанової каюти, він однаково ненавидів і судно з його спрацьованими казанами і людину, щó сліпла.

Наша поведінка так залежить від впливу зовнішнього оточення, щó коли б не п'яні балачки Джекові, то Массі вивів би врешті на світ цього нікчому, який не хотів допомогти, ні залишитись, ані потопити судно. Старий шахрай! Массі кортіло виштирити його, але він стримував себе. Часу на це буде вдосталь. А тепер нова жахлива думка захопилася його голови. Чи то йому духу не стане? Як то верз із перепою отой вражий Джек? «Встругне штуку, щóб здихатися судна». Так щó ж, Джек не дуже то й схибив. Хитру штуку надумав Массі. Леле! А риск?

Його посіло почуття гордості—пиха людини, щó знялась над людськими забобонами. Серце йому забилося швидче, в роті пе-

ресохло. Не кожний би зважився. Але він—Массі, і він зважиться!

На палубі вибило шість склянок. Одинадцята година! Він випив кухлик води і сів посидіти кілька хвилин, щоб заспокоїтися. Потім добув із скрині свій потайний ліхтарик і засвітив його.

Майже навпроти його каюти, через узенький перехід під містком, саме над кочегарнею та казанами, була комора,—із залізними стінами, з залізною стелею, залізною підлогою—щоб запобігти пожежі. Сюди скидали всякий мотлох. Куток був захаращений залізним ломом; на підлозі валялися порожні бляшанки з-під олії, мішки з лахміттям, деревне вугілля, старе ковадло, рештки койця, подерті чехли, поламані лампи; за розколену мідну трубу, викинуту з машинарні, хтось застромив зношений рудий поярковий бриль, що належав людині тепер уже померлій (на пропасницю—коло берегів Бразилії)—колишньому помічникові капітана на «Софалі». Непроглядна темрява обгортала це безладдя забутих речей. Тоненький промінчик ліхтарика пронизав навскіс пільму.

Куртка м-ра Массі була розстібнута. Він зачинив на засувку двері (других не було) і, на-почепках перед купою лому, заходився набивати кешені шматками заліза. Він набирив їх дбайливо, немов ці заржавілі гайки, поламані заціпки, ланки ланцюгів були шматками золота, і йому випала єдина нагода, коли він міг забрати це золото. Він набив бокові кешені, аж вони йому віддулися, ке-

шені на грудях, спідні кешені. До кожного уламка він уважно придивлявся і декотрі відкидав. Іржа припорошила йому руки. Він добре собі усвідомив наукові підстави своєї хитромудрої вигадки. Як ви хочете відхилити магнетну стрілку корабельного компаса, то вам більше стане в пригоді м'яке залізо, а так само велика кількість дрібних уламків у кешенях вашої куртки зробить своє діло краще, ніж зо два-зо три великі шматки, бо ж на однакову вагу вашого заліза ви дістаєте таким чином більшу площу, а це й розв'язує справу.

Він хутко вислизнув з комори,—йому треба було зробити лише два кроки,—і ввійшовши до своєї каюти, помітив, що руки в нього червоні—червоні від іржі. Це його так збентежило, наче вони були скривавлені. Він швидко оглянув себе. Як, і штани! Він обтирав об них покриті іржею долоні.

Спохватув він відірвав гудзика від жилета, потім обчистився, помив руки. І тоді збувся почуття провини, сів і почав чекати.

Обтяжений залізом, він сидів у своєму кріслі випроставшись, мов дерев'яний. При кожному боці мав він по кілька пригорщів твердого лому; шматки заліза торкались раз-у-раз, за кожним подихом, його ребер; важкі фунти отягали йому плечі. Він сидів отупілий, нічого не роблячи, і в жовтім його обличчі з застиглими чорними очима була якась спокійна і сумна байдужість.

Почувши, що над його головою вибило вісім склянок, він звівся на ноги і налаго-

дивсь іти. Його рухи здавались безцільними, спідня губа трохи йому відвисла, очі блукали по каюті, і страшне напруження волі позбавило їх жадного виразу.

З останнім ударом склянки на місток зійшов серанг заступити помічника. Стерн ущерть перейнявся добрим гумором, бо не мав тепер чого бажати.

«Ти добре бачиш, серангу? Тепер досить темно. Я почекаю, доки ти обвикнеш у темряві».

Старий малаець щось муркнув на відповідь, підвів зморені очі, підійшов до освітленого нактовза і, заклавши руки за спину, затопив погляд у картуш компаса.

«Близько півчетвертої маєш добре пильнувати землі. Зрештою, повітря погоже і ясне. Ти зазирнув до капітана, як ішов сюди, га? Що, знає він, котра година? Ну, то я пішов».

Унизу, спускаючись трапом, він відсторонився, щоб дати дорогу капітанові. Він прислухався до його рівної впевненої ходи і постояв у задумі. «Дивна річ», сказав він собі: «ніколи не розбереш, чи бачив він тебе, чи ні. Але цього разу він, певно, чув моє дихання».

Врешті, старий був вартий подиву. Кажуть, ім'я його було колись дуже відоме. Стерн залюбки цьому вірив. І в доброму настрої він зробив прихильний висновок, що капітан може більш-менш розглядіти постать людську, як, наприклад, розглядив допіру його, а не пізнає обличчів, то й мусить мовчати, вдаючи, ніби не помічає,—з остраху ви-

казати себе. М-р Стерн мав спостережливе око.

Оця примушеність що-хвилини прикидатися раз-у-раз нагадувала капітанові Уоллею про ганебність його брехні. Його підняли на цю неправду батьківська любов, недовірливість і безмежна віра у вищу справедливість. Він дасть своїй бідній Айві змогу ще раз одержати його місячну платню. Може хворість його — тимчасова. Адже бог не відмовить його дитині своєї милости і не кине його в безпросвітну ніч. Він чіплявся за останню надію, а коли хворість узяла гору над надією, пробував не вірити очевидному.

Марно! Питьма всесвіту де-далі густішала, і зловісна ясність проймала капітанові думки. У просвітлі хвилини страждання він бачив життя, людей, усі речі, всю землю з усім тягаром творіння так ясно, як перше ніколи не бачив.

Іноді йому раптом туманіла голова і безмежний жах находив на його. І тоді ставав перед ним образ дочки. І її він ще ніколи не бачив так ясно. Невже ж це можливо, що він уже нічого не зможе зробити для неї? Нічого. І більше її не побачить? Ніколи.

Чому? Надто велика була кара за маленьку самонадію, за маленьку гординю. І, нарешті, він почав чіплятися за обману, завзявшись довести її до кінця, зберегти цілими гроші і побачити ще раз дочку. А що далі? Думка про самогубство була відразуна цій мужній людині. Він благав смерти, аж поки слова молитви спирали йому дух. Усе своє

життя він молився з дитячою покорою про хліб насущний та щоб не призведено його до спокуси. Чи мали слова яке значення? Звідки взявся дар мови? Шалене биття серця віддавалось йому луною в голові і мізок неначе розпадався на шматки.

Він важко сів у крісло на містку, аби по-доба була, що він на вахті. Ніч була темна. Всі ночі тепер були темні.

«Серангу!» озвав він півголосом.

«Так, туане. Я тут».

«Є хмари на небі?»

«Є, туане».

«Держи курс прямо. На північ».

«Судно йде на північ, туане».

Серанг поступився назад. Капітан пізнав кроки Массі, що вийшов на місток.

Механик ходив туди і сюди по містку і кілька раз пройшов повз крісло. Капітанове вухо впіймало щось незвичайне в його ході: він ступав обережно, скрадався. Близькість цієї людини завжди роз'ятрювала душевні муки капітанові Уоллею. То не були муки сумління. Врешті, нічого крім добра не зробив він цьому бідоласі. Та ще опадало його почуття небезпеки, свідомість, що треба бути більш обачним.

Массі зупинився і мовив:

«Отже ви все ще стоїте на тому, що мусите відійти від мене?»

«Я справді мушу».

«І не можете принаймні гроші залишити на певний термін?»

«Неможливо».

«Не зважуєтесь довірити їх мені, так?»

Капітан Уоллей мовчав. Массі важко передихнув за його плечима.

«Цього було б досить, щоб урятувати мене», сказав він тремтячим голосом.

«Я врятував вас раз».

Перший механік обережно скинув куртку і намацав мідний гачок, вкручений у дерев'яний стоян. Пораючись, він став як раз перед нактовзом і зовсім заступив стерничому картуш компаса. «Туане!» прошепотів, нарешті, ласкар, повідомляючи білу людину, що йому не видно керувати стерном.

М-р Массі здійснив свій намір. Куртка висіла на гачку за шість цалів від нактовза. І тільки він відсторонився, як стерничий, середнього віку рябий малаєць з Суматри, мало що світліший від негра, здивовано зауважив, що за такий невеликий час, на рівній воді, у безвітря, судно геть відхилилось від свого курсу. Такого ще ніколи не траплялося! Вражений дивом, він буркнув щось і похопився повернути стернове колесо, щоб ніс пароплава ізнов був скерований, як годилось, на північ. Скрегіт стернового ланцюга і докірливий шепіт серанга кинулися капітанові Уоллею на увагу. «Пильнуй добре!» сказав він стурбовано. І знову на містку все стихло. Массі зник.

Але залізо в кешенях куртки справило своє діло, і прямуючи на північ згідно з компасом, що через цю нехитру вигадку показував неправильно, «Софала» збочила з безпечної путі до бухти Пангу.

У великій тиші моря ввесь час клекотіла

вода по обидва боки форштевня, стукали машини, чулися всі звуки трудівницького життя пароплава. Море зливалось геть навколо з не порушним хмаровим покровом неба. Безмірний супокій немов би піджидав «Софалу» на її шляху, оповиваючи її любов'ю та ласкою. М-р Массі думав собі, що не можна було вибрати кращої ночі, щоб потопити судно.

Наскочать на один із рифів на схід від Пангу... почекають безпечно світанку... пробито дно... спустять човни... над вечір прибудуть до бухти Пангу. Та й по всьому. Тількино «Софала» черкнеться об мілину, він кине на місток, схопить куртку (в пільмі ніхто не помітить) і витрусить за борт залізо, або кине куртку в море. Дрібниця! Хто догадається? Скільки раз куртка висіла на цьому гачку. І проте, коли він сидів унизу, під містком, на спідній сходинці трапу, коліна йому тремтіли. Найгірше в усьому цьому було чекання. Час від часу він ледве-ледве зводив дух, немов біг і засапався, потім знову дихав вільно, пишаючись з того, що скорив собі долю. Коли-не-коли було чути, як човгав на містку босими ногами серанг: спокійні тихі голоси перемовлялись словами, щоб поринути раптом у тишу.

«Зараз же скажеш мені, як побачиш землю, серангу».

«Так, туане. Ще не видко».

«Ні, ще не видко», згоджувався капітан Уоллей.

Судно було найкращим другом його занепаду. Всі гроші, зароблені на «Софалі», капі-

тан відсилав дочці. І думки його повернулись до Айві. Як часто він і його жінка розмовляли над ліжком дитини у великій каюті на кормі «Кондора»! Вона виросте, одружиться; вона любитиме їх, вони будуть жити разом з нею, радітимуть з її щастя,—кінця не буде цій утісі. Так от, жінка померла, дочці він віддав усе, що мав. Він хотів бути коло неї, бачити її, побачити в-останнє її лице, а потім жити звуком її голосу. Той голос зробить йому стерпним життя у могильній пітьмі, що насувається на нього. Він зголоднів за любов'ю. Він прагнув доччиної ніжності.

Серанг уважно вдивлявся в далечінь і час від часу поглядав на крісло. Потім він неспокійно зачовгав ногами і враз спитав над самим ухом капітана Уоллея:

«Туане, може ви бачите землю?»

Стурбований голос примусив капітана Уоллея зірватись на ноги. Він! Бачить! І з цим запитанням відчув він безмірно гостріше і глибше прокляття своєї сліпоти.

«Котра година?» скрикнув він.

«Пів на четверту, туане».

«Земля близько. Ти повинен її бачити. Дивися, кажу тобі, дивися добре!»

Массі, що був задрімав на спідній сходинці, прокинувся із сну від гомону і не зрозумів попервах, як він сюди потрапив. А! Його опала слабкість. Одна річ—посіяти зерно загибелі, а бачити, як завис над твоєю головою потворний плід, готовий упасти в гамір схвилюваних голосів,—це що інше.

«Нема небезпеки», промурмотів він хрипко.

Жах непевности поймав капітана Уоллея, убога недовіра до людей, до речей, до самої землі. Тридцять шість раз вів він судно цим самим курсом, керуючись цим же компасом... як є на світі щось певне, то це—абсолютна, непомильна точність компаса. Так що ж тоді сталося? Чи серанг збрехав? Навіщо йому брехати? Навіщо? Чи може й він сліпне?

«Є туман? Внизу, над водою? Дивися, кажу тобі!»

«Нема туману. Дивіться самі, туане».

Зусиллям волі капітан стримав дрож. Чи не спинити негайно машини і виказати себе? Він вагався, і химерні думки пролітали йому в голові. Щось незвичайне скоїлося, а він не міг дати собі з цим ради. В цю хвилину невимовної тривоги він побачив з дивною ясністю її лице—лице молодій дівчини. Ні, не міг він зрадити себе, після того як зайшов так далеко за-для неї.

«Ти держав курс на північ? На північ? Кажи правду».

«Так, туане. І тепер судно йде на північ. Дивіться».

Капітан Уоллей попрямував до нактовза. Пристрій уявлявся йому тьмяною плямою світла серед безмежних, безформних тіней. Наблизивши обличчя до самого скла, він перше міг розглядіти...

Змушений низько нахилитися, він інстинктивно простяг руку, щоб спертися на стоян. Рука торкнулася не дерева, а матерії. Він злегка потяг за неї; вішалка, що й так ледве видержувала вагу, ввірвалася, і куртка м-ра

Массі з глухим стуком і бренькотом важко брязнула об поміст.

«Що таке?»

Капітан Уоллей упав навколішки і простягнутими руками обмацав куртку, не ховаючи своєї сліпоти. Вони тремтіли, ці руки, дошукуючись правди. І правда йому відкрилася. Залізо біля компаса! Неправильний курс. Це погубить судно! Його судно. О, ні! Тільки не це!

«Біжи, спини машини!» вигукнув він не своїм голосом.

Він сам рвонувся наперед—сліпа людина з простягнутими руками. І ще брязкіт гонгу віддавався луною по всьому пароплаву, як «Софала» вдарилася серед повного ходу мов об схил гори.

У північній частині протоки вода стояла низько. Массі цього не зважив. Замість загнатися на пів своєї довжини на мілину і застрягти в ній, «Софала» наскочила на гострий гребінь рифа, що за припливу не підносився над водою. Тому удар був жахливий. Усі, хто стояли в ту мить на ногах, попадали сторч головою. Здвигнулись і затріщали снасті до самих клотів. Погасли всі вогні, задзвеніли, затарахкотіли по залізу ланцюги димаря; лопнули з тонким свистом дротяні мотузки; розлігся тріск ламання, колоття, гук, гуркіт, брязк; ліхтар на щоглі пролетів над носом пароплава і шубовснув у воду; загрюкали двері кают. Після першого удару судно відскочило і, мов таран, ударило вдруге. Це довершило руїну. З грюкотом, схожим на ви-

бух грому, повалився димар, не підтримуваний ланцюгами, геть розтрощивши стернове колесо, дерев'яну снасть тенту і палубні ящики, засипавши місток трісками, бруссям, недоламками дерева. Капітан Уоллей звівся на ноги і стояв по коліна в обрушині, подряпаний, скривавлений, тримаючи в руках куртку м-ра Массі. Найбільше з грюкоту довідався він, від якої врятувався небезпеки.

Тим часом Стерн (його скинуло з ліжка) звелів дати задній хід. Тільки-но пущено в рух машини, як хтось заволав: «Геть з треклятої машинарні, Джеку!»—і машини стали. Але судно відійшло від рифа і залягло нерухомо на воді, а пара, вихоплюючись з потрощених труб, збиралась у важке оболочко і, клапоть за клаптем, зникала в темряві. Не вважаючи на несподіваність катастрофи, не було крику, немов страшний удар приголомшив людей. Темні постаті снувалися по палубі. Голос серанга повершив невиразні перешепти:

«Вісім футів».—Він закинув лот.

Потім Стерн вигукнув напружено:

«На що ми, хай йому лихо, наразились? Де ми?»

Капітан Уоллей відповів спокійним басом:

«Серед рифів у східньому напрямі».

«Вам це відомо, сер? То ми ніколи звідси не викараскаємось».

«За п'ять хвилин судно буде на дні. Човни, Стерне! І одного буде досить. Усі врятуєтесь. Тепер штиль».

Китайці-кочегари прожогом кинулись без-

ладною юрбою на лівий борт до човнів. Ніхто не пробував спинити їх. Малайці після недовгої замішки заспокоїлись, а Стерн тримався бадьоро. Капітан Уоллей не рухався. Думки його були чорніші за цю ніч, якої він уперше запагубив своє судно.

«Він примусив мене погубити судно».

Ще одна висока постать з'явилась на містку серед руйновища.

Почувся несамовитий шепіт:

«Мовчіть про це».

Спотикаючись, Массі присунувся ближче. Капітан Уоллей чув, як клацали в його зуби.

«Куртка в мене».

«Кидайте її за борт і ходімо», приспішав тремтячий голос. «Ч-човен!»

«Ви дістанете за це п'ятнадцять років».

Массі спав з голосу. Він міг лише видушити хрипко з горла:

«Згляньтеся!»

«А ви на мене зглянулись, як примусили занепасти судно? М-ре Массі, ви дістанете за це п'ятнадцять років».

«Мені потрібні гроші! Гроші! Мої власні гроші! Я поділюся з вами. Беріть половину. Ви теж любите гроші».

«Є правосуддя...»

Массі напружив усі свої сили і здушеним, не своїм голосом вимовив:

«Ви! Сліпий чорт! Ви призвели мене до цього».

Капітан Уоллей, притискуючи до грудей куртку, не відказав ні слова. Світло навіки по-

кинуло світ—нехай усе гине! Але ця людина не втече від карі.

Стернів голос віддав наказ:

«Спускайте!»

Заскрипіли блоки.

«Гей!» гукав він. «Не баріться! Сюди! Ви тут, Джеку? М-ре Массі! М-ре Массі! Капітане! Мерщій, добродію! Час рушати!»

«Я потраплю у в'язницю за спробу дістати ошуком страхову премію, але й вас виведу на чисту воду, вас, чесну людину, що дурили мене. Ви бідні. Адже так, не заперечуєте? Нічого не маєте, крім тих п'ятсот фунтів? То тепер і їх не маєте. Судно загинуло, і страхової премії не виплатять».

Капітан Уоллей не ворухнувся. Так, це правда! Айвіні гроші. Загинули разом з судном. І враз найшла на нього знов просвітла хвилина. Так от коли настав кінець його неволі.

З човна, спущеного на воду, навперебій завзято гукали. Массі неначе був не спроможен зрушитися з містка.

«Віддайте її мені! Віддайте!»

«Ні», сказав капітан Уоллей, «я не можу віддати її. Краще б ви йшли. Не баріться, чоловіче, як хочете жити. Судно тоне. Ніс уже заринає. Ні, куртки я не віддам, але зостануся на борту».

Массі наче не розумів ні слова. Але любов до життя, прокинувшись раптом, зіграла його з містка.

Капітан поклав куртку і, спотикаючись об уламки, добрів до борту.

«М-р Массі з вами?» крикнув він у пільму.

Стерн обізвався з човна:

«Так, він з нами. Ходіть-бо мерщій, капітане! Божевілля зоставатися далі!»

Капітан Уоллей обережно обмацав поручні і, не мовивши й слова, скинув фалінь. Вони ще чекали на нього під бортом, коли це нараз хтось вигукнув:

«Нас відносить течія! Відтрчайтесь!»

«Капітане Уоллею! Плигайте!.. веслуй до судна!.. Плигайте! Ви можете доплисти».

Це старе серце, це дуже тіло тепер посідав страх перед смертю, і самий жах сліпоти, видимо, не міг його перебороти. Він випив свій келех до дна. Але, врешті, ради Айві домігся він своєї мети, дійшовши в своїй сліпоті до самої грані злочинства. Бог не зглянувся на його благання. Світло до-решти покинуло світ. Ні проблиску. Безпросвітна пільма. Але не личило Уоллеєві, що так далеко зайшов, уганяючи за своєю метою,—не личило йому більше жити. Він мусить поквитуватись.

«Плигайте, капітане, як можете далше. Ми підберемо вас у човен!»

Відповіді його вони не чули. Але їхні крики дещо йому нагадали. Він напомацки вернувся назад і відшукав куртку м-ра Массі. Справді, він може плисти. Буває, що люди, затягнуті виром над загиблим судном, впливають, але не личило Уоллеєві, що намірився вмерти, манити себе надією перемогти смерть. Він переклав у свої кешені всі ці шматки заліза.

Ті, що дивились з човна, бачили перед собою чорну масу на чорному морі. «Софала» дуже нахилилася. Ані звука не долітало з неї. Потім почулось лунке гримотіння. Мабуть вибухли казани, ламаючи перебірки, і на тому місці, де була «Софала», з'явилось на мить з глухим відгромом щось високе і струнке, наче скеля вирнула з моря. Потім і це зникло.

.

Коли «Софала» не прийшла вчасно до Бату-Беру, м-р Фан Вейк відразу зрозумів, що не побачить її більше ніколи. Але довідався він, що саме скоїлося, лиш через кілька місяців, прибувши на тубільному вітрильнику, яким прислужився йому його султан, до того порту, де була зареєстрована «Софала». Там уже почали забувати про її існування та офіційне слідство що-до причин її загибелі.

Нічого вартого уваги, ані цікавого не було в цій події, хіба лиш те, що капітан пішов на дно разом із своїм судном. Тільки одна душа загинула. М-р Фан Вейк так би й не дізнався подробиць, якби не зустрівсь із Стерном. Він здибав його якось на набережній близько містка через річку, майже на тому ж місці, куди капітан Уоллей, бажаючи зберегти в цілості для дочки п'ятсот фунтів, вернувся, щоб сісти в сампан і їхати на борт «Софали».

Здалеку м-р Фан Вейк побачив Стерна, що дивився на нього, блимаючи очима і піднісши руку до капелюха. Вони відступили в затінок будинку (то був банк), і помічник розпо-

вів, як човен з командою ввійшов годин через шість після катастрофи в бухту Пангу і як вони злидарювали тут два тижні, доки щаслива нагода не визволила їх з цього згубного місця. Слідство усіх виправдало. Загибель судна пояснили незвичайним напрямом течії. Справді, іншого пояснення і не могло бути: за час нічної вахти судно відхилилось від курсу на сім миль на схід.

«Не пощастило мені, добродію».

Стерн провів язиком по губах і відвернувся.

«Я пропустив нагоду стати до вас на службу, добродію. Ніколи не перестану шкодувати. Але так уже воно ведеться: котрому—сльози, котрому—втіха. Нічого зручнішого для себе не міг би вигадати Массі, якби й сам надумав підстроїти таку аварію. Найслучніша катастрофа, за яку я чув».

«Що сталося з отим Массі?» спитав м-р Фан Вейк.

«З Массі, пане? Ха-ха! Він усе торочив мені, що купить нове судно, але скоро тільки гроші в кешені, як уже другого ранку перебрався на пакетбот, що вирушав до Маніли. Я заскочив його на судні, і він мені розповів, що їде до Маніли і там невідмінно розбагатіє. А я можу собі йти до чорта,—йому про це байдуже. Таж він обіцяв мені командування, як я держатиму язик за зубами».

«Ви нічого не сказали...», почав м-р Фан Вейк.

«Ні, добродію. Навіщо було мені казати? Я хочу висунутися, але мерці мені не зава-

жають», відповів Стерн. Він закліпав повіками, потім на мить знизив очі. «До того ж, добродію, я й сам опинився б у незручному стані. Ви примусили мене мовчати довше, ніж годилося».

«А ви не знаєте, як це трапилось, що капітан Уоллей зостався на борту? Він справді відмовився покинути судно? Та ні, не ображайтесь. Чи може це випадково?..»

«Нічого підхожого!» енергійно перебив Стерн. «Кажу-бо вам, що я гукав йому плигати за борт. Понад усякий сумнів, то він скинув фалінь човна. Ми всі його кликали... тоб-то Джек і я. Він навіть не відповів нам. До останньої хвилини на судні було тихо, мов у домовині. Потім вибухли казани, і «Софала» пішла на дно. Випадково? Е, ні! Кажу вам, добродію, гра була скінчена».

От і все, що міг розповісти Стерн.

Натурально, м-р Фан Вейк щось із дватижні відвідував клуб і там зустрівся з тим нотарем, що в його конторі підписали умову Массі і капітан Уоллей.

«Надзвичайний старий», сказав нотар. «Він зайшов до моєї контори, бозна звідки, а слідом за ним плівся стурбований на погляд цей механик. А тепер він зник так же таємниче, як з'явився. Я ніколи не розумів його добре. Чи нема тут якої таємниці з цим Массі, га? Невже справді Уоллей відмовився покинути судно? Щось не йметься віри. Це було б безглуздя. Йому нічого не можна було привинити, як виявило слідство».

М-р Фан Вейк заявив, що він добре його

знав і не вірить у самогубство. Такий учинок зовсім не відповідав би вдачі цієї людини.

«І моя така думка», згодився нотар. Усі приставали на те, що капітан надто забарився на пароплаві, силкуючись урятувати щось цінне. Може карту, що мала довести його безвинність, чи то яку коштовну річ із своєї каюти. Фалінь човна, напевно, зірвався сам собою. Проте, хоч як це дивно, капітан Уоллей незадовго перед останнім рейсом завітав до його контори і залишив йому запечатаний лист, доручивши, в разі його смерти, відіслати цей лист дочці. А втім, нічого незвичайного не було в цьому, особливо, беручи на увагу капітанові літа.

М-р Фан Вейк похитав головою. Капітан Уоллей міг дожити до ста років.

«Цілком справедливо, потвердив нотар. «Старий мав такий вигляд, немов з'явився на світ дорослим і з отою довгою своєю бородою. Знаєте, я чомусь ніяк не можу уявити його собі ні молодшим, ні старшим. І була в цій людині якась фізична міць. Може цим і пояснюється те незвичайне вражіння, яке він робив на всіх, хто мав з ним діло. Він ніби був непідвладний тим силам, що нищать нас грішних. Його спокійна шляхетна ввічливість імпонувала. То наче був спокій людини певної, що їй на все стане часу. Так, було щось у йому неприступне руїні. І інколи він розмовляв з вами так чудно, ніби й сам тому вірив. Коли він зайшов до мене останнього разу з тим листом, він зовсім не здавався пригніченим. Був трохи стриманіший може,—не

більше. Цікаво, чи мав він передчуття? Можливо! А все ж який сумний кінець для такої виняткової людини».

«О, так! сумний кінець», з таким запалом промовив м-р Фан Вейк, що нотар подивився на нього зацікавлено, і потім, попрощавшись із ним, сказав одному з своїх знайомих:

«Чудна особа цей голяндець - плантатор з Бату-Беру. Знаєте що про його?»

«Сила грошей», відповів директор банку. «Чув, що він їде з першим пароплавом на батьківщину заложити акційне товариство і продати йому свої землі. Матимемо другу тютюнову округу. Гадаю, що він не погано робить. Ця добра година не вік же триватиме».

.

На південній півкулі дочка капітана Уоллея не передчувала нічого лихого, розпечатуючи конверт, надписаний на її ім'я нотаревою рукою. Вона одержала листа по-півдні; нікого з пожилців не було дома, хлопчики її пішли до школи, а чоловік, худий, по пояс обкутаний пледами, сидів з книжкою нагорі, в своєму просторому кріслі. В хаті було тихо, сірий хмарний день припав до трьох високих вікон.

В убогій їдальні, де цілий рік не виводився дух страви, вона сіла край довгого стола, обставленого щільно стільцями, завжди застеленого обідньою скатеркою, і прочитала перші фрази.

«З глибоким жалем... прикрий обов'язок...

вашого батька нема серед живих... згідно з його інструкціями... фатальний випадок... утіхою... його пам'ять не заплямована...»

Лице в неї було худе, гладенькі пасма чорного волосся не прикривали запалих скронь. Вона затисла губи, темні очі її побільшилися і, нарешті, з тихим стоном, вона підвелася, але зараз же нахилилась, щоб підняти другий конверт, що зслизнув з її колін на підлогу.

Вона розірвала його, вихопила лист.

«Люба моя дитино», так починався лист, «пишу тобі, поки ще спроможуся писати розбірно. Я докладаю всіх зусиль, щоб зберегти для тебе всі гроші, що залишилися. Я їх тримав для твоєї ж вигоди. Вони—твої. Вони не пропадуть; я їх не торкнуся. Ти маєш п'ятсот фунтів. З свого заробітку я поки що не відклав нічого. Але надалі, як буду живий, я мушу відкласти трохи,—невеличку суму,—щоб дістатися до тебе. Я мушу приїхати до тебе. Мушу ще раз побачити тебе.

«Важко повірити, що ти колись читатимеш ці рядки. Здається, бог забув за мене. Я хочу побачити тебе... і все ж смерть була б великою милістю. Як ти прочитаєш коли ці слова, я доручаю тобі найперше подякувати богу, що зглянувся нарешті на мене, бо тоді я буду мертвий, і все буде добре. Люба моя, скоро кінець моїй неволі».

Дальший уступ починався словами: «Зір мій слабне...»

Того дня вона не читала більше. Рука з листом поволі спустилася. Сувора і струнка

у своїй простій чорній сукні, вона рівно підійшла до вікна. Сліз не було: ні тужного скрику, ні подячного пошепту не вихопилося з її уст. Життя надто було важке, не вважаючи на всі зусилля батькової любови. Воно притлумило її почуття. Але вперше за всі ці роки жало його затупіло, прийшов кінець гірким турботам злиднів, гидкому змаганню за шматок хліба. Навіть образи чоловіка і дітей, здавалось, покинули її і полинули у хмуре світло сірого дня. Вона бачила лиш обличчя свого батька, немов він завітав до неї,—як завжди, спокійний і високий, та тільки ще трохи урочистіший і ніжніший.

Вона засунула згорнутий лист проміж двома гудзиками своєї простої чорної сукні і, дотулившись чолом до шибки, стояла нерухомо, доки не смерклося, віддаючи батькові всі свої вільні хвилини. Вмер! Невже це можливо? Боже мій, невже це можливо? Удар полегшили відстань, роки розлуки. Траплялися дні, коли вона зовсім про нього не думала,—не було часу. Але, врешті, вона любила його, вона почувала, що завжди його любила.

П Р И М І Т К И

1. *S é g a n g* (малайське слово)—боцман з тубільців.

2. Малайська протока, що відокремлює південний край Індо-Китаю (Малайський півострів) від острова Суматри.

3. Людину, що померла на судні під час рейсу, ховають у морі: зашитого в полотно мерця кладуть на спеціальний поміст, накривши, на знак останньої пошани, національним прапором; поміст перехиляють через борт, і тіло «з-під прапора», який залишається на помості, падає у воду.

4. *I v u* (загальне ім'я)—плющ.

5. Мабуть у тому порту, де зареєстрована «Софала» (Конрад його ні разу не називає). Треба думати, що це місто—Сінгапур, столиця англійської колонії Малакки (Straits Settlements).

6. Спочатку монотеїстична секта, заснована одним з реформаторів новоіндійських релігій, Нанакком (15—16 вв.), у Пенджабі, потім фанатична військова теократія, що провадила вперту боротьбу з могутньою імперією Великих Моголів і до середини 19 в. успішно опиралась англійцям,—тепер Сікхи (їх більше як мільйон) становлять окрему індійську «націю» з власною релігією, з власним релігійним та культурним центром—м. Амрітсаром у Пенджабі. Хоч колишній їхній фанатизм ущух, але вони і до-

нині зберігають свою войовничу вдачу. Вони поста-
чають найкращих солдатів англо-індійській армії.

7. B u n g a l o w (англо-індійське слово, від гін-
дустанського *bangla* «бенгальський») — одноповерхо-
вий будинок з верандою і широким підстрішшям —
звичайний тип європейської хати в Індії та інших
країнах Далекого Сходу.

8. S a m p a n (слово малайського чи китайського
походження) — назва певного типу невеликих тубіль-
них човнів на Далекому Сході.

9. T ú a n (у голяндській передачі *toean*) — по ма-
лайському: пан, добродій.

10. L a s c a r (слово перського походження) —
звичайна на Далекому Сході назва всіх моряків-
тубільців, особливо ж індійців.

11. Від імени корсиканського інженера, винахід-
ника цього способу оборони берегів від ворожого
війська. Башти Мартелло — широкі і присадисті, при-
близно десять метрів заввишки.

12. Індійська, а з Індії поширена в Індо-Китаї і
на Малайських островах назва царя, володаря, вся-
кого державця (звичайно — тубільного).

13. Малайська одежа — чоловіча і жіноча. Її но-
сять дуже різноманітно. Звичайний саронг нагадує
нашу селянську плахту.

14. Назву «б е т е л ь» прикладають до двох ост-
індських рослин: арекової або бетелевої пальми
(*Areca Catechu*) і бетелевої лози (*Chavica Betel*) —
куща спорідненого з тим, що дає чорний перець.
Горіхи арекової пальми варять, ріжуть на маленькі
шматки і сушать на сонці, доки вони не зробляться
темноруді або чорні, готуючи з них бетель — жуваль-
ну масу, що нею захоплюється старе і мале на Дале-
кому Сході. Перед тим, як жувати, шматочок бетеля

загортають у листок бетелевої лози разом з пучкою вапна, а часом додають і ароматичних речовин. Від жування цієї маси відходить багато слини цегляно-червоного кольору, яка закрашує губи, щелепи, чорнить зуби. Але тубільці, споживачі бетеля (а споживає бетель одна десята людства), запевняють, що він зміцняє ясна, відсвіжає рот, сприяє травлінню.

15. К л і н г и (таміли)—дравидський народ на південно-східньому березі Індостану.

16. А ч и н або, по-голяндському, Атьє—колись самостійна малайська держава, а тепер адміністративна округа Голяндської Індії на півночі острова Суматри. Голяндці завоювали Ачин у 1873—74 р., але після того тубільці кілька раз, аж до початку 20 віку, здіймали повстання. Фан Вейк, мабуть, має на думці військову експедицію голяндського генерала Фан де Гейдена у 1878—81 р.р.

17. Малайський вітрильник.

18. Е с q u i r e (від старо-французького *escuyer*, латинського *scutarius*—«щитоносець», «зброєносець») —колись нижчий шляхетський титул в Англії. Тепер на нього мають юридичне право молодші сини лордів, старші сини баронетів, вищі урядовці, судді, тощо. Але на практиці есквайром звать в Англії кожного, кого можна назвати джентльменом, кожну шляхетну, виховану. «пристойну» людину.

З М І С Т.

	Стор.
Передмова М. Калиновича	V—X
Кінець Неволі	1—206
Примітки	III—V